

Πανεπιστήμιο Κύπρου
University of Cyprus

ΤΜΗΜΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Συντονιστής προγράμματος: Αναπληρωτής Καθηγητής Δημόκριτος Καλτσάς

ΕΜΙΛΗ ΙΩΑΝΝΟΥ

Η AMICITIA ΣΤΙΣ ΩΔΕΣ ΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ

Διπλωματική Εργασία για τη λήψη μεταπτυχιακού τίτλου
(Magister Artium)
του προγράμματος

Επόπτης Καθηγητής:
Αναπληρωτής Καθηγητής Λατινικής Φιλολογίας
Σπυρίδων Τζούνακας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ • ΛΕΥΚΩΣΙΑ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2023-2024

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή της οικογένειάς μου, η οποία μου προσέφερε τα απαραίτητα εφόδια και με στήριξε σε όλα τα στάδια των σπουδών μου. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης σε όλους μου τους καθηγητές, οι οποίοι υπήρξαν αναντίλεκτα πηγή έμπνευσης στα φοιτητικά μου χρόνια αποδεικνύοντας καθημερινά την αγάπη τους προς τη φιλολογία. Τέλος ευχαριστώ θερμά τον επόπτη καθηγητή μου, Αναπληρωτή Καθηγητή Σπυρίδωνα Τζούνακα, του οποίου η βοήθεια υπήρξε καθοριστικής σημασίας όλο αυτό το διάστημα.

Περίληψη

Αυτή η εργασία φιλοδοξεί να προσεγγίσει διάφορες πτυχές της *amicitia* στις *Ωδές* του Οράτιου. Αρχικά θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν οι Έλληνες τη φιλία και αντιστοίχως οι Ρωμαίοι την *amicitia*, εντοπίζοντας κοινά στοιχεία αλλά και διαφορές που προκύπτουν ανάμεσά τους. Μία από τις διαφοροποιήσεις που θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα αφορά στη σχέση *patronus* και *cliens* που είχε αναπτυχθεί στον ρωμαϊκό κόσμο και σε αρκετές περιπτώσεις εξελισσόταν σε μία ιδανική *amicitia*. Αυτό το είδος σχέσης υπήρξε καθοριστικό για τον Οράτιο, για τον λόγο ότι του προσέφερε την ευκαιρία να οδηγηθεί σε ένα αρκετά υψηλό επίπεδο ανέλιξης. Την πορεία του αυτή θα αντιληφθούμε καλύτερα μέσα από την ανάλυση ορισμένων *Ωδών*, που θα βοηθήσουν τον αναγνώστη να κατανοήσει τον ρόλο που διαδραμάτισε ως φίλος σε ευχάριστες στιγμές αλλά και σε στιγμές κινδύνου. Η εκάστοτε ωδή, αναλόγως της ομάδας στην οποία πρόκειται να την κατατάξουμε, θα μας αποδείξει τη σταθερότητα, την ειλικρίνεια και την αντικειμενική στάση του ποιητή. Παρά το ότι όσο προχωρεί με τη συγγραφή του εκφράζει εντονότερα τις δικές του πεποιθήσεις, σε καμία περίπτωση δεν αποφεύγει εξίσου την εκτενή αναφορά σε ανθρώπους που είχαν διαφορετικές από τον ίδιο απόψεις.

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1 Εισαγωγή.....	5
1.1 Γενική εισαγωγή	5
1.2 Η φιλία στην ελληνική αρχαιότητα και την ελληνιστική εποχή	10
1.3 Η φιλία στον ρωμαϊκό κόσμο	13
1.4 <i>Amor</i> και <i>amicitia</i> : δύο παράλληλοι όροι	16
1.5 Η σημασία του συμποσίου για την <i>amicitia</i>	21
Κεφάλαιο 2 Η ανάδειξη του Ορατίου ως <i>amicus</i> , όπως σκιαγραφείται μέσα από τη σχέση του με τον Μαικήνα, τον Οκταβιανό Αύγουστο και άλλες προσωπικότητες...	23
2.1 Η <i>amicitia</i> μεταξύ Ορατίου και Μαικήνα	23
2.2 Η σχέση μεταξύ Ορατίου και Οκταβιανού Αυγούστου	27
2.3 Η αντιμετώπιση άλλων προσωπικοτήτων από τον Οράτιο	31
Κεφάλαιο 3 Η <i>amicitia</i> μέσα από το περιεχόμενο των <i>Ωδών</i>	33
3.1 Ενδείξεις της <i>amicitia</i> μέσω του συμποσίου	33
3.2 Η ανάδειξη της <i>amicitia</i> μέσα από τις προπεμπτικές ωδές	44
3.3 Η σημασία της συμβουλής για την <i>amicitia</i>	47
3.4 Οι παραλληλισμός του έρωτα και της φιλίας μέσα από τις <i>Ωδές</i>	57
3.5 Η <i>amicitia</i> μέσα από τη φιλοσοφία	62
3.6 Η ανάδειξη της <i>amicitia</i> μέσα από τον έπαινο	68
Κεφάλαιο 4 Συμπεράσματα.....	78
Αρχαίες πηγές.....	80
Δευτερεύουσα βιβλιογραφία.....	83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Εισαγωγή

1.1 Γενική Εισαγωγή

1.2 Η φιλία στην ελληνική αρχαιότητα και την ελληνιστική εποχή

1.3 Η φιλία στον ρωμαϊκό κόσμο

1.4 *Amor* και *amicitia*: δύο παράλληλοι όροι

1.5 Η σημασία του συμποσίου για την *amicitia*

1.1 Γενική Εισαγωγή

Ποιο είναι πράγματι το βάρος το οποίο αρμόζει να δώσουμε στην πολυσυζητημένη και αναντικατάστατη αρετή, η οποία φέρει το όνομα *amicitia*; Ο χρόνος, αλλά και η ίδια η ζωή μάς έχουν διδάξει όχι μόνο τη σπουδαιότητα, αλλά και την αναγκαιότητα της ύπαρξής της στη ζωή κάθε ανθρώπου. Αποδεικνύεται καθημερινά μεγάλη η ανάγκη της παρουσίας ενός πραγματικού *amicus*, προκειμένου ο άνθρωπος να έχει τη δύναμη να ζει ολοκληρωμένος, πράος και ικανός να αντιμετωπίσει θαρραλέα οποιαδήποτε δυσκολία βρεθεί στον δρόμο του. Την αξία αυτή έχουμε την τύχη να συναντάμε σε πλήθος τόσο ποιητικών όσο και πεζογραφικών κειμένων και στην αρχαία Ελλάδα και στη Ρώμη. Μέσω των κειμένων αυτών αναδεικνύονται τόσο πρότυπα φιλίας όσο και παραδείγματα προς αποφυγήν. Η συγκεκριμένη εργασία θα επικεντρωθεί σε ένα έργο Λατίνου συγγραφέα, του Κοϊντου Ορατίου Φλάκκου και ειδικότερα στη συλλογή του η οποία φέρει τον τίτλο *Ωδές*. Αναδεικνύεται άραγε μέσα από αυτή τη συλλογή ένας πραγματικός φίλος ή οι ανάγκες τον έχουν οδηγήσει σε μία ιδιοτελή αντιμετώπιση του κοινωνικού του περίγυρου; Θα εντρυφήσουμε λοιπόν σε τέτοιου είδους ερωτήματα επιδιώκοντας πέραν του πρώτου επιπέδου αναγνώσεως να εστιάσουμε και σε σημεία στα οποία, παρά το ότι δε διακρίνεται άμεσα η συγκεκριμένη αρετή, φαίνεται να διαδραματίζει έναν εξίσου εξέχοντα ρόλο.

Ερωτήματα όπως τα πιο πάνω θα είμαστε σε θέση να τα απαντήσουμε πιο ολοκληρωμένα, αφού χωρίσουμε ορισμένες από τις *Ωδές* του σε διάφορες θεματικές. Η έρευνα μέχρι τώρα στην πλειονότητά της δείχνει ότι δικαίως ο Οράτιος μπορεί να λάβει τον χαρακτηρισμό ενός *amicus*. Οι μελετητές συνήθως αναφέρονται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τους φίλους του τονίζοντας τον σεβασμό που δείχνει προς αυτούς, αλλά και την αλληλοκατανόηση που υπήρχε ανάμεσά τους. Πολλές φορές, όπως θα

αποδειχθεί και στη συνέχεια, δε διστάζει να ασκήσει κριτική προς τα αγαπημένα του πρόσωπα, η οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν αγγίζει τα όρια της προσβολής. Αντιθέτως, αρκετά συχνά φαίνεται να έχει ευεργετικά αποτελέσματα. Εξάλλου η κριτική έχει την ικανότητα σε πολλές περιπτώσεις να βοηθήσει κάποιον, ούτως ώστε να οδηγηθεί στην ίδια τη σοφία.¹ Πολύ πιθανόν σε ορισμένες περιπτώσεις μία ωδή λόγω των λεξιλογικών επιλογών του Οράτιου να παροτρύνει ορισμένους σε μία διαφορετική οπτική, να διακρίνονται για παράδειγμα μέσα από αυτή στοιχεία ειρωνείας ή σαρκασμού απέναντι σε κάποιο πρόσωπο, ωστόσο και σε αυτές τις περιπτώσεις είναι δυνατόν να εντοπιστούν στοιχεία εγκωμιασμού.

Φιλική διάθεση δείχνουν αναντίλεκτα οι άνθρωποι μέσα στο περιβάλλον του συμποσίου, κατά τη διάρκεια του οποίου η χαρά και η ευθυμία κυριαρχούν στις ψυχές των συμμετεχόντων. Αφού μελετήσουμε τη σημασία της φιλίας σε αυτό το πλαίσιο, θα προχωρήσουμε στις προπεμπτικές ωδές. Η παρότρυνση ή ακόμη και η αποτροπή προς ένα φίλο για ένα επικείμενο ταξίδι είναι κάτι στο οποίο αρκετοί συγγραφείς προσέδιδαν μεγάλη βαρύτητα, γιατί θεωρούσαν ότι υπήρχε μεγάλος κίνδυνος οι φίλοι τους να χαθούν μέσα στη θάλασσα.

Μετάπειτα θα εστιάσουμε σε ωδές στις οποίες ο Οράτιος νουθετεί και συμβουλεύει κάποιο πρόσωπο, είτε πρόκειται για μια εξέχουσα πολιτική προσωπικότητα, είτε για ένα απλό εγκάρδιο φίλο του. Οι συμβουλές πολλές φορές εντάσσονται σε ένα φιλοσοφικό πλαίσιο, το οποίο φαίνεται πως απασχόλησε αρκετά τον Οράτιο σε όλα τα στάδια της ζωής του, άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό. Δε θα ήταν δίκαιο να ισχυριστούμε ότι έχει προσκολληθεί σε ένα μόνο φιλοσοφικό ρεύμα, παρόλο που δείχνει σε αρκετές περιπτώσεις την προτίμησή του προς την επικούρεια φιλοσοφία. Δε θα αποφύγει να εκφράσει και απόψεις οι οποίες εντάσσονται για παράδειγμα στο ρεύμα του στωικισμού, εάν ο ίδιος θεωρεί πως μπορούν να βοηθήσουν το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται να εξελιχθεί. Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζει και τα υπόλοιπα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής του, χωρίς να υποβαθμίζει κανένα απ' αυτά. Τα θέματα που φαίνεται να τον απασχόλησαν σε αρκετές περιόδους ήταν θέματα που μαρτυρούν ανησυχία και προβληματισμό για τη ζωή και σε αυτά απαντούν και σκέψεις που σε καμία περίπτωση δεν απασχολούσαν τους υποστηρικτές της επικούρειας φιλοσοφίας.² Εξάλλου, πρόκειται για σκέψη που επιβεβαιώνεται και από τον ίδιο μέσω της πρώτης επιστολής του πρώτου

¹ Ledentu (2014) 404· πβ. Kemp (2010) 75.

² Kemp (2010) 73.

του βιβλίου: *Ac ne forte roges quo me dulce, quo lare tuter / nullius addictus iurare in verba magistri / quo me cumque rapit tempestas, deferor hospes* (Hor. *Epist.* 1.1.13-15).³

Στη συνέχεια θα μελετήσουμε τους παράλληλους όρους *amor* και *amicitia* με σκοπό να δείξουμε ορισμένα κοινά στοιχεία ανάμεσά τους, αλλά και το γεγονός ότι οι συγγραφείς μπορούσαν να περάσουν ένα κοινό μήνυμα μέσα από παραδείγματα που αφορούσαν είτε τον έρωτα είτε τη φιλία. Εν τέλει θα επικεντρωθούμε στον έπαινο των φίλων όταν αυτοί προέβαιναν σε μία πράξη που μπορούσε να ωφελήσει ένα μικρό αριθμό ανθρώπων ή ακόμη και την ίδια τη Ρώμη. Κυρίαρχο πρόσωπο όσον αφορά τη θεματική αυτή θα δούμε ότι υπήρξε ο αυτοκράτορας. Πρόκειται για έναν έπαινο που χτίζεται σταδιακά από την αρχή του πρώτου βιβλίου με αποκορύφωμα το τέταρτο βιβλίο της συλλογής, το οποίο δικαίως έχει θεωρηθεί ότι εξυπηρετεί κυρίως την αυγούστεια προπαγάνδα.⁴

Δυστυχώς είναι λιγοστές οι πηγές από τις οποίες είναι δυνατόν να αντλήσει κανείς πληροφορίες για τον τρόπο ζωής του Ορατίου. Η αρχαιότερη εξ αυτών προέρχεται από το έργο *De viris illustribus* που αποδίδεται στον C. Suetonius Tranquillus.⁵ Εν τούτοις, μέσα από τα στοιχεία που αντλούμε και από τον συγκεκριμένο συγγραφέα αλλά και από τα ίδια τα έργα του Ρωμαίου ποιητή, μας προσφέρεται η δυνατότητα να σχηματίσουμε μία εικόνα για τη βαρύτητα που προσέδιδε στην *amicitia*. Μία τέτοια εικόνα όμως σε καμία περίπτωση δε μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη, για τον λόγο ότι πρέπει να έχουμε στο πίσω μέρος του μυαλού μας τη διαφορά ανάμεσα στην προσωπικότητα του Ορατίου και τη λογοτεχνική *persona* που επιδιώκει να δημιουργήσει σε κάθε ένα από τα ποιήματά του. Οφείλουμε επομένως να μη θεωρήσουμε τα στοιχεία αυτά αυτοβιογραφικά, χωρίς βέβαια να αμφισβητούμε τη δική τους σημασία. Είναι και αυτά ιδιαίτερα σημαντικά, για τον λόγο ότι μας βοηθούν να κατανοήσουμε βαθύτερα τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε ο ποιητής μας διαφορετικές καταστάσεις. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, όταν αναφέρεται στην περιπέτεια της υγείας του στην ωδή 3.8, στις διαπροσωπικές του σχέσεις με παλιούς συμπολεμιστές, όπως συμβαίνει στην ωδή 2.7, ή φυσικά σε όλα όσα έζησε μέσα στην έπαυλη που του προσέφερε ο Μαικίνας, όπως μαρτυρείται για παράδειγμα στην ωδή 1.17.

³ Miller (2019) 141. Όλα τα χωρία των έργων του Ορατίου που παραθέτω στην εργασία μου είναι σύμφωνα με την έκδοση της Loeb.

⁴ O Fowler (1995) υπήρξε ένας από τους μελετητές που θεώρησαν ότι δεν επιτεύχθηκε σε πλήρη βαθμό ο έπαινος του Αυγούστου από τον Οράτιο.

⁵ Γρόλλιος (1996³) ιη.

Μελετώντας λοιπόν όλα του τα έργα αντιλαμβανόμαστε ότι σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσαμε να τον θεωρήσουμε έναν αδιάφορο άνθρωπο, πόσο μάλλον ένα αδιάφορο φίλο. Αντιθέτως, η *persona* που ενδύεται αντιτίθεται σε καθετί πιθανόν να προξενήσει κακό στον φίλο του, καθώς ήταν γαλουχημένος με όλες τις αξίες που η αρετή της *amicitia* πρόσβευε. Μάλιστα, όταν ο ίδιος ερωτήθηκε τι ιδιότητες είχε, αποκρίθηκε λέγοντας: *hoc faciens vivam melius; sic dulcis amicis / occurram* (Hor. Sat. 1.4.135-136), ενώ ο ίδιος, όπως αναφέρει και πάλι στις *Σάτιρες*, πιστεύει πως τίποτα δεν είναι δυνατόν να συγκριθεί με έναν ευχάριστο, καλό φίλο: *nil ego contulerim iucundo sanus amico* (Hor. Sat. 1.5.44).⁶ Μας παροτρύνει να έχουμε δίπλα μας φίλους, γιατί μόνο τότε, σύμφωνα με τον ίδιο, θα αντιληφθούμε την πραγματική σημασία της ζωής.

Παρόλο που το έργο το οποίο έχει ως βασικότερο θέμα την *amicitia* είναι οι *Επιστολές*, η έννοια δεν υποβαθμίζεται σε καμία περίπτωση στα προγενέστερά του έργα, όπως στις *Σάτιρες* και τις *Ωδές* του. Στη σάτιρα 1.3, για παράδειγμα, παροτρύνει όλους τους αναγνώστες να αντιμετωπίζουν με καλοσύνη τους φίλους τους, προβαίνοντας σε σύγκριση με έναν πατέρα, που παρά τις δυσκολίες που έχει να αντιμετωπίσει με το παιδί του, δε θα πάψει ποτέ να είναι κοντά του και να το στηρίζει.⁷ Ισχυρίζεται ότι οφείλουμε, εάν πράγματι επιθυμούμε να θεωρούμαστε καλοί φίλοι, να είμαστε σε θέση να αντιλαμβανόμαστε πρώτα απ' όλα τα δικά μας ελαττώματα: *cum tua pervideas oculis mala lippus inunctis / cur in amicorum vitiis tam cernis acutum / quam aut aquila aut serpens Epidaurius? / at tibi contra evenit, inquirant vitia ut tua rursus et illi* (Hor. S. 1.3.25-28). Μόνο τότε θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τον αντίκτυπο που έχει για τους φίλους μας η σκληρή κριτική που τους ασκούμε, έστω κι αν τις περισσότερες φορές το κάνουμε χωρίς να το αντιλαμβανόμαστε σε πλήρη βαθμό. Αξίζει να τονιστεί ότι συχνά αποδίδει τον χαρακτηρισμό *pater* στον Οκταβιανό Αύγουστο, κάτι το οποίο πράττει ήδη στην δεύτερη ωδή του πρώτου του βιβλίου, αποδέκτης της οποίας είναι ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Πρόκειται για ένα χαρακτηρισμό που πράγματι είχε αποδοθεί στον Οκταβιανό από τη Σύγκλητο, στοιχείο που κάνει τη σύνδεση ενός τέτοιου χαρακτηρισμού με τον πρόσωπό του ακόμη πιο έντονη. Αυτό είναι κάτι που εγείρει τον προβληματισμό μας σχετικά με το εάν πρέπει να θεωρήσουμε ότι η σχέση τους,

⁶ Maguinness (1938) 29.

⁷ Hunter (1985) 490.

τουλάχιστον μέχρι αυτό το σημείο, μπορεί να θεωρηθεί φιλική ή εάν πρόκειται απλά για μία ένδειξη σεβασμού προς το πρόσωπό του.⁸

Ο Οράτιος έχει απευθύνει τις *Ωδές* του σε περισσότερους από εξήντα συγχρόνους του, δίνοντας την απαραίτητη έμφαση αναλόγως του τι επεδίωκε.⁹ Εξάλλου ο όρος *amicitia* χρησιμοποιείται με πολύ μεγαλύτερη εμβέλεια σε σύγκριση με οποιονδήποτε άλλο, κάτι το οποίο μπορεί να δικαιολογηθεί από τις πολιτικές προεκτάσεις που είχε στη Ρώμη.¹⁰ Σε αρκετές περιπτώσεις, παρόλο που αναφέρεται άμεσα σε κάποιο πρόσωπο, απευθύνεται εμμέσως και σε άλλους, ειδικότερα εάν ο κύριος αποδέκτης του δε θεωρείται από τον ίδιο τον Οράτιο ένα «σημαντικό» πρόσωπο.¹¹

Ο Peter White¹² έχει αριθμήσει τρεις πτυχές της *amicitia*, προκειμένου να τεκμηριώσει τον λόγο για τον οποίο πιθανόν να δίδεται τόσο μεγάλη σημασία σ' αυτή την αρετή. Καταρχάς οι κοινωνικές σχέσεις του Ορατίου φαίνεται πως επηρέασαν τη συγγραφή του, καθώς πολλές φορές υπήρξαν η αφορμή να περάσει τα μηνύματά του. Ορισμένοι μάλιστα θεώρησαν ότι ο σκοπός της εκτενούς αναφοράς του στην *amicitia* ήταν να δείξει τη σύζευξη της κοινωνικής του ζωής με τη φιλοσοφία, όπως ακριβώς έπραξε και ο πρόδρομος του Λουκίλιος. Κατά την Bowditch,¹³ μία τέτοια σκέψη τεκμηριώνεται, μεταξύ άλλων, μέσα από την ωδή 3.29. Κατακτώντας την πολυπόθητη αρετή, το σημαντικότερο αγαθό των στωικών, κατάφερε να οδηγηθεί σε πλήρη ανεξαρτησία και, παρόλο που ο κοινωνικός του περίγυρος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο, αυτό είναι κάτι που όφειλε κυρίως στον ίδιο του τον εαυτό. Ορισμένα σημεία των έργων του οδήγησαν επίσης στη σκέψη πως απώτερος στόχος της παρουσίας της *amicitia* ήταν να αναδείξει τις δικές του αρετές και να παρουσιάσει ορισμένες πτυχές του εαυτού του.¹⁴ Τέλος, η δημιουργία εικόνων ήταν ένας ακόμη τρόπος να περάσει τα μηνύματά του, αφού μέσα

⁸ Γρόλλιος (1996³) 35. Ο συγκεκριμένος τρόπος αντιμετώπισης των λαθών στα οποία προβαίνουν οι φίλοι μας εκφράζεται ήδη από τον Επίκουρο στο έργο του *Προσφώνησις*: *Ἡθῆ ὡσπερ τὰ ἡμῶν αὐτῶν ἴδια τιμῶμεν, ἂν τε χρηστὰ ἔχωμεν, καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ζηλούμενα, ἂν τε μὴ οὕτω χρῆ καὶ <τὰ> τῶν πελας, ἂν ἐπιεικεῖς ᾶσιν* (Επικ. Προσφ. 15), όπως επισημαίνει και η Καλλέργη· βλ. Καλλέργη (2018) 198.

⁹ White (2007) 195. Όπως επισημαίνει και ο Γρόλλιος, ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις στη συλλογή των *Ωδών* στις οποίες απουσιάζει ο συμβουλευτικός χαρακτήρας· βλ. Γρόλλιο (1996³) λζ.

¹⁰ Βλ. White (2007) 196· Καλλέργη (2018) 95.

¹¹ Oliensis (1998) 6-7.

¹² White (2007) 201-204.

¹³ Bowditch (2001) 161.

¹⁴ Harrison (2014) 27-28.

από τη χρήση τους ήταν ευκολότερο να δηλώσει και την αρνητική πλευρά της *amicitia*, χρησιμοποιώντας παραδείγματα από τη φύση, όπως ζώα, πουλιά κλπ.¹⁵

1.2 Η φιλία στην ελληνική αρχαιότητα και την ελληνιστική εποχή

Οι αξίες με τις οποίες ήταν συνυφασμένη η φιλία για τους Έλληνες αναφέρονται σε αρκετά έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Οι υποστηρικτές της επικούρειας φιλοσοφίας, όπως είναι γνωστό, θεωρούσαν ως ύψιστη προτεραιότητά τους την ηδονή και αναζητούσαν διαρκώς τρόπους μέσα από τους οποίους θα οδηγούνταν στην απόκτησή της.¹⁶ Οι ηδονές, σύμφωνα με τους ίδιους διαχωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, τις κινητικές και τις στατικές. Εάν κατάφερναν να αποκτήσουν το τελευταίο είδος, τότε θα είχαν την ευχέρεια να ζήσουν μία ζωή χωρίς ταραχές. Η αταραξία θα μπορούσε αναμφίβολα να επιτευχθεί κυρίως μέσω της παρουσίας ενός ευχάριστου φίλου στη ζωή τους.

Ένας επικούρειος με βάση τα πιο πάνω δε θα ήταν έτοιμος να θυσιαστεί για χάρη ενός φίλου του, κάτι που φυσικά δεν απέκλειε το ενδιαφέρον που μπορούσε να δείξει προς αυτόν. Λόγω όμως του ότι επρόκειτο για ένα εκ φύσεως εγωιστικό φιλοσοφικό ρεύμα, ένας άνθρωπος που ενστερνιζόταν αυτές τις αντιλήψεις δε θα μπορούσε να προσφέρει στον συνάνθρωπο του κάτι που θα στερούσε από τον ίδιο είτε τον χρόνο του είτε κάποιο από τα δικά του αγαθά.¹⁷

Υπάρχουν όμως αρκετές διαφοροποιήσεις που αξίζει να σημειωθούν όσον αφορά την αντίληψη της έννοιας της φιλίας από τον ίδιο τον Επίκουρο και από τους σύγχρονους ομοϊδεάτες του. Ο ίδιος υποστήριζε ότι, παρά το γεγονός ότι μία φιλία μπορεί να γεννηθεί με αρχικό στόχο να οδηγήσει κάποιον στην ευχαρίστηση, εν τούτοις στην πορεία τα γεγονότα θα αλλάξουν. Μέσω των εμπειριών και των διαφόρων καταστάσεων τις οποίες αναπόφευκτα θα αντιμετωπίσει κατά τη διάρκεια του χρόνου ο κάθε άνθρωπος, θα αναπτυχθούν συναισθήματα εξ ολοκλήρου βασιζόμενα στην αγάπη και την αλληλοκατανόηση, ακριβώς για τον λόγο ότι πρόκειται για μία καθολική ανάγκη που αντλεί την προέλευσή της από την προσφορά και τη βοήθεια.¹⁸ Το να απορρίπτουμε

¹⁵ White (2007) 201-204.

¹⁶ Για επικούρεια στοιχεία στον Οράτιο βλ. επίσης Dewitt (1939) 127-134.

¹⁷ Carnes (2021) 3, 16. Όσον αφορά τις *Επιστολές* του Ορατίου, ο Gourbaud (1914) υποστηρίζει ότι δεν ακολουθεί κατά κύριο λόγο την επικούρεια φιλοσοφία, αλλά εστιάζει περισσότερο στον στωικισμό· βλ. Bowditch (2001) 164.

¹⁸ Rist (1980) 122, 124· βλ. επίσης Verboven (2011) 404. Η Κεκροπούλου αναφέρει ότι σε αυτή τη σύγχυση περιέπεσε και ο Λαΐλιος, ομιλητής του έργου *De amicitia* του Κικέρωνα, και αυτό οφείλεται, όπως

εξολοκλήρου τη χρησιμότητα που έχει τη δύναμη να προσφέρει στη ζωή μας ένας φίλος είναι το ίδιο, όπως μαρτυρεί η *Προσφώνησις* 39, με το να απορρίπτουμε και να σκοτώνουμε εμείς οι ίδιοι όλα όσα πρόκειται να έρθουν στο μέλλον.¹⁹ Το ενδιαφέρον και για άλλους ανθρώπους παράλληλα με τον εγωιστικό τρόπο ζωής του Επίκουρου, επιδιώκει να δείξει ο Carnes²⁰ σε μία μελέτη του. Ο ίδιος, μετά την εξέταση διαφόρων χωρίων τα οποία αναφέρονται στον τρόπο αντιμετώπισης της φιλίας από τους επικούρειους, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όχι μόνο είναι δυνατόν ένας επικούρειος να έχει στη ζωή του πραγματικούς φίλους, αλλά πολλές φορές συνάπτει και φιλίες με ανθρώπους που έχουν διαφορετικές από τον ίδιο αντιλήψεις.

Όσον αφορά τώρα τους υποστηρικτές της στωικής φιλοσοφίας, είναι γνωστό ότι αγωνίζονταν διαρκώς για την αρετή. Υποστήριζαν έντονα ότι ο άνθρωπος, παρόλο που έχει έμφυτη την ανάγκη της παρουσίας τουλάχιστον ενός *amicus*, σε καμία περίπτωση δε θα ήταν επιτρεπτό να παραδοθεί σε καταστάσεις πάθους που θα μπορούσαν να τον απομακρύνουν από τη μέχρι τότε σταθερότητα που τον χαρακτήριζε.²¹ Μάλιστα, σύμφωνα με τον Σενέκα, η *amicitia* γεννήθηκε μέσα από τον ιερό νόμο των *beneficia: et ut in amicitiam non reciperem indignum, sic ne in beneficiorum quidem sacratissimum ius, ex quo amicitia oritur* (Sen. Ben. 2.18.5).²² Οφείλαν λοιπόν οι στωικοί, παρόλο που είχαν στη ζωή τους πρόσωπα φιλικά προσκείμενα προς τους ίδιους, να πορεύονται πάντα με γνώμονα ότι πρέπει να παλεύουν μέχρι το τέλος της ζωής τους για την ακεραιότητα του δικού τους χαρακτήρα.

Σχετικά με τις διαπροσωπικές σχέσεις του Ορατίου, θα παρατηρήσουμε ότι εντοπίζονται αρκετές ομοιότητες και με όσα πρόσβευε ο Αριστοτέλης, αρκεί να προβούμε σε μία σύγκριση με το έργο του *Ηθικά Νικομάχεια* και συγκεκριμένα με το σημείο κατά το οποίο κάνει αναφορά στη *φιλία καθ' ύπεροχήν: ἕτερον δ' ἐστὶ φιλίας εἶδος τὸ καθ' ὑπεροχήν*, (Αριστ. Ηθ. Νικ. 1158b).²³ Κατά την ομολογία του

επισημαίνει, στην διαφορά ανάμεσα στη διδασκαλία των Ελλήνων φιλοσόφων και στον τρόπο ζωής τον οποίο πρόσβευε ο ίδιος ο Επίκουρος· βλ. Κεκροπούλου (1997) 94.

¹⁹ Οὐθ' ὅ τὴν χρείαν ἐπιζητῶν διὰ παντός, οὐθ' ὁ μηδέποτε συνάπτων ὁ μὲν γὰρ καπηλεύει τῇ χάριτι τὴν ἀμοιβήν, ὁ δὲ ἀποκόπτει τὴν περι τοῦ μέλλοντος ἐνελπισίαν (Επικ. Προσφ. 39).

²⁰ Carnes (2021) 12, 25. Με το ενδιαφέρον των επικούρειων προς άλλους ανθρώπους ασχολείται κυρίως στο τρίτο κεφάλαιο του άρθρου του· βλ. Carnes (2021) 5-14.

²¹ Lesses (1993) 60.

²² Verboven (2011) 410.

²³ Maguinness (1938) 40. Ο Verboven στη μελέτη του σχετικά με τις φιλικές σχέσεις ανάμεσα σε πελάτες και πάτρωνες παραθέτει αρκετές απόψεις άλλων μελετητών οι οποίες συνάδουν με το ότι δεν επρόκειτο για σχέσεις πραγματικές, αφού το όφελος ήταν πάντα αυτό που κυριαρχούσε· βλ. Verboven (2011) 406-

Αριστοτέλη, η φιλία δεν είναι κάτι το οποίο συσχετίζεται είτε με την καταγωγή είτε με την οικονομική κατάσταση ενός ανθρώπου: *ἄνευ γὰρ φίλων οὐδεὶς ἔλοιτ' ἂν ζῆν, ἔχων τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ πάντα* (Αριστ. *Ηθ. Νικ.* 1155). Αυτό φανερώνει το συγκεκριμένο είδος φιλίας στο οποίο φαίνεται πως ο ένας εκ των δύο λαμβάνει κυρίως υλική αλλά και πνευματική βοήθεια, με αντάλλαγμα την εξαιρετικά μεγάλη τιμητική αναφορά από τον άλλο άνθρωπο. Οι δύο φίλοι προσφέρουν διαφορετικά πράγματα, για τον απλό λόγο ότι οι αρετές, τα κίνητρα, αλλά και τα υλικά αγαθά τα οποία έχουν στη διάθεσή τους είναι διαφορετικά. Με αυτόν τον τρόπο, όπως παρατηρείται όχι μόνο ανάμεσα σε άρχοντες και ταξικά υποδεέστερα άτομα, αλλά ακόμη ανάμεσα σε γονείς και υιούς, νέους και ηλικιωμένους, σε μία γυναίκα και έναν άνδρα είναι εφικτό να δημιουργηθεί ένας δεσμός ο οποίος να βασίζεται στην αλήθεια. Ο Αριστοτέλης όμως τονίζει ότι ο καλύτερος ή ο πιο χρήσιμος από τους δύο πρέπει να δέχεται περισσότερη αγάπη από αυτή που προσφέρει στον φίλο του, ούτως ώστε να δημιουργείται μία σχέση ισότητας, βασική αρχή της φιλίας. Αυτού του είδους τη σχέση είχε κατά κύριο λόγο ο Οράτιος με τον πάτρωνά του, τον Μαικήνα, την οποία θα εξετάσουμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

ἀνάλογον δ' ἐν πάσαις ταῖς καθ' ὑπεροχὴν οὐσαις φιλίαις καὶ τὴν φίλησιν δεῖ γίνεσθαι, οἷον τὸν ἀμείνω μᾶλλον φιλεῖσθαι ἢ φιλεῖν, καὶ τὸν ὠφελιμώτερον, καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον ὁμοίως· ὅταν γὰρ κατ' ἀξίαν ἢ φίλησις γίνηται, τότε γίνεταί πως ἰσότης, ὃ δὴ τῆς φιλίας εἶναι δοκεῖ.

(Αριστ. *Ηθ. Νικ.* 1158b)

οὕτω δὴ καὶ τοῖς ἀνίσοις ὁμιλητέον, καὶ τῶ εἰς χρήματα ὠφελουμένῳ ἢ εἰς ἀρετὴν τιμὴν ἀνταποδοτέον, ἀποδιδόντα τὰ ἐνδεχόμενα. τὸ δυνατὸν γὰρ ἢ φιλία ἐπιζητεῖ, οὐ τὸ κατ' ἀξίαν·

(Αριστ. *Ηθ. Νικ.* 1163b)

Οι πιο πάνω απόψεις όμως επικρατούσαν κατά κύριο λόγο στην κλασική περίοδο, ενώ αντιστοίχως στην ελληνιστική διακρίνεται μία αλλαγή σχετικά με τον τρόπο αντίληψης της αρετής αυτής από τους ανθρώπους. Στην ελληνιστική εποχή, συχνά οι φιλίες δεν στηρίζονταν σε αμοιβαίες υποχωρήσεις, όπως συνέβαινε στην κλασική εποχή, και αυτό

408. Για περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά τη σύγκριση μεταξύ *Ηθικῶν Νικομαχείων* και των έργων του Οράτιου βλ. Yona (2018).

ευλόγως είχε ως αποτέλεσμα να χαθεί η ισορροπία μεταξύ των δύο φίλων.²⁴ Αυτή ακριβώς η αντίληψη επικρατούσε και στη ρωμαϊκή *res publica*, στην οποία κυριαρχούσε το *quid pro quo*, ή αλλιώς το *δοῦναι καὶ λαβεῖν*. Η φιλία, στην οποία μέχρι αυτό το σημείο αποδώσαμε κατά κύριο λόγο θετικά χαρακτηριστικά, κατά την ελληνιστική περίοδο χαρακτηρίστηκε ως μία «επικίνδυνη μορφή σχέσεων» των ανθρώπων, εφόσον τα κίνητρα του ευεργετηθέντα στις πλείστες των περιπτώσεων αποδεικνύονταν ιδιοτελή.²⁵

1.3 Η φιλία στον ρωμαϊκό κόσμο

Είναι αρκετές οι διαφοροποιήσεις όσον αφορά τον ρόλο που διαδραμάτιζε η *amicitia* στον ελληνικό και τον ρωμαϊκό κόσμο. Ο τρόπος που αντιμετώπιζαν το κάθε σύστημα σχέσης οι Ρωμαίοι φανερώνει ότι προέβαιναν συχνά σε μία σύγκριση ανάμεσα στη δική τους κουλτούρα και μία ξένη, κυρίως την ελληνική, κάτι που τους βοηθούσε σε αρκετές περιπτώσεις να βιώνουν διάφορες καταστάσεις με ορθότερο τρόπο.²⁶ Για τους Ρωμαίους αρκετά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η *amicitia* δεν αναφέρεται αποκλειστικά στις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων, αλλά και στην αρμονική σχέση που δύναται να υπάρχει ανάμεσα σε άψυχα αντικείμενα καθώς επίσης και στις σχέσεις μεταξύ των κρατών, κάτι που αφορούσε ολόκληρη την κοινωνία.²⁷ Μάλιστα η σύνδεση του όρου με το πολιτικό πλαίσιο έδινε την ευκαιρία στους ποιητές να χρησιμοποιούν την ορολογία της *amicitia* κυρίως για να σατιρίσουν μία κατάσταση ή να περάσουν εμμέσως ένα μήνυμα για κάποιο πολιτικό πρόσωπο. Την τακτική αυτή υιοθέτησε τόσο ο Οράτιος, όσο και ο Λουκίλιος.²⁸ Επίσης σε πολλές περιπτώσεις η *amicitia* διευκόλυνε τους ανθρώπους σε διάφορες πτυχές της ζωής τους, όπως για παράδειγμα στην ευκολότερη πρόσβασή τους σε δικαστήρια.²⁹ Παρά το ότι η Ρώμη γνώρισε αλλαγές σε κοινωνικό και πολιτικό κυρίως πλαίσιο και οι συνθήκες ζωής διέφεραν αναλόγως του καθεστώτος που επικρατούσε, η φιλία δεν έχασε ποτέ την αξία της. Ήταν πάντα υψίστης σημασίας και

²⁴ Καλλέργη (2018) 92.

²⁵ Καλλέργη (2018) 93, 95· πβ. Konstan (1995) 333.

²⁶ Reccanelli, Beltrami (2018) 191.

²⁷ Νικήτας, Τρομάρας (2019), λ. *amicitia-ae* (2), (3β). Στον ελληνικό κόσμο διακρίνονται εξίσου πέραν των απλών διαπροσωπικών σχέσεων και άλλες πτυχές της φιλίας, όπως για παράδειγμα η περίπτωση που χρησιμοποιείται ως αυλικός τίτλος· βλ. Hunter (1985), 483.

²⁸ Hunter (1985) 484. Το αναφέρει επίσης ο Reckford (1959) 201.

²⁹ Verboven (2011) 419.

αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο οι αναφορές δεν περιορίζονται σε μία μονάχα περίοδο.³⁰

Στο πολιτικό κυρίως πλαίσιο ενέτασσαν οι Ρωμαίοι τη σχέση ανάμεσα σε έναν πάτρωνα και έναν πελάτη. Το είδος αυτό έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα και αυτό είναι κάτι το οποίο συμβαίνει μέχρι και σήμερα. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι στη σχέση αυτή εντοπίζεται μία ειδοποιός διαφορά ως προς τον τρόπο αντιμετώπισής της από διάφορες επιστήμες. Για παράδειγμα, στην κοινωνιολογία δε θεωρείτο μία αληθινή σχέση με τις αξίες που πρέπει να χαρακτηρίζουν μία πραγματική *amicitia*, αλλά αφορούσε αποκλειστικά μία ανταλλαγή ευεργετημάτων μέσα στην κοινωνία. Κατά την άποψη επίσης του Syme³¹, έπρεπε να θεωρηθεί ως ένα εφόδιο που θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει στον χώρο της πολιτικής χωρίς να θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση η παρουσία συναισθημάτων, όπως η συμπάθεια. Μία τέτοια σχέση θα ευνοούσε την ευκολότερη και γρηγορότερη ανέλιξη ενός προσώπου σε κάποιο αξίωμα, ωστόσο ο θεσμός της πατρωνίας δε βασιζόταν μόνο σε αυτή την πρακτική.³²

Οι άνθρωποι τις πλείστες φορές στη ζωή τους αντιμετωπίζουν τους ανθρώπους που τους θεωρούν αρεστούς με έντονο θαυμασμό. Η ένδειξη θαυμασμού αναμφίβολα θα έπρεπε να ήταν μεγαλύτερη όταν επρόκειτο για την αντιμετώπιση ενός πάτρωνα από τον πελάτη του. Κάτι τέτοιο γίνεται πολύ εύκολα κατανοητό, αρκεί μόνο να σκεφτούμε ότι οι πάτρωνες, παρόλο που είχαν την επιλογή να προσφέρουν σε οποιονδήποτε όλα αυτά που είχαν στη διάθεσή τους, επέλεξαν ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Το ελάχιστο που θα μπορούσε επομένως να κάνει ο εκάστοτε πελάτης θα ήταν να τον αντιμετωπίζει με τον απόλυτο σεβασμό και να του προσφέρει διαρκώς τις υπηρεσίες του. Εάν όμως φέρουμε για λίγο στο μυαλό μας τον Σενέκα, ίσως να συμφωνήσουμε με μία άποψη που εξέφρασε σχετικά με αυτές τις σχέσεις. Ο ίδιος λοιπόν θεωρούσε ότι η *gratia* που θα δείξει ένας άνθρωπος προς ένα συνάνθρωπό του, εν προκειμένω η *gratia* που έδειξε μέσα από την ποίησή του ο Οράτιος, δεν πρόκειται να εξαλειφθεί στην πορεία των αιώνων, όπως σίγουρα πρόκειται να εξαλειφθεί οποιαδήποτε οικονομική βοήθεια έλαβε για παράδειγμα από τον Μαικήνα (Sen. Ben. 2.18.5).³³

³⁰ Williams (2012) 56.

³¹ Syme (1939) 157.

³² Verboven (2011) 407, 415, 418. Πολλοί μάλιστα παρομοίαζαν μία διαπροσωπική τους σχέση με μία σχέση πάτρωνα-πελάτη, για να αναδείξουν το πόσο ισχυρή ήταν· βλ. Verboven (2011), 416.

³³ Clarke (1978) 53. Αυτό το στηρίζει η Clarke, στηριζόμενη στο έργο του Samuel Johnson, *Lives of the Poets*· βλ. επίσης Verboven (2011) 410.

Εάν επιδιώξουμε να πάρουμε μία μικρή γεύση γενικότερα για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονταν από το πλήθος τέτοιοι όροι, αρκεί να υιοθετήσουμε μία φράση από τον Κικέρωνα την οποία εντοπίζουμε στο έργο του *De officiis: patrocínio vero se usos, aut clientes appellari mortis instar putant* (Cic. *De Off.* 2.69). Σήμερα η αντιμετώπιση των πιο πάνω όρων ομοιάζει με την αντίληψη που είχε ο Κικέρωνας, όμως αξίζει να σημειωθεί ότι διακρίνεται μία αρκετά μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη σημερινή και τη ρωμαϊκή εποχή.³⁴ Η σχέση ενός πάτρωνα με έναν πελάτη στη Ρώμη δεν προσδιορίζεται απαραίτητα ως μία σχέση η οποία χαρακτηρίζεται από δεσμεύσεις του πελάτη προς τον πάτρωνα οι οποίες είναι μη ανεκτές. Μία τέτοια σχέση επομένως δε μπορεί να στερήσει τη δυνατότητα δημιουργίας μίας ανεξάρτητης φιλίας, ακριβώς γιατί κανένας από τους δύο τους δεν αντιμετώπιζε την άλλη πλευρά ως μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού.

Μία από τις σημαντικότερες αξίες για τους Ρωμαίους ήταν η *fides*, η πίστη δηλαδή ανάμεσα στους δύο ανθρώπους. Αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση, γιατί μόνο τότε θα ήταν δυνατόν να δημιουργηθεί μία σταθερή ψυχή που θα μπορούσε να βοηθήσει οποιονδήποτε. Η εμπιστοσύνη ανάμεσα σε δύο ανθρώπους είναι δυνατόν να επιτευχθεί μεταξύ άλλων και μέσα από την τεχνική της σιωπής, την αξία της οποίας θα δούμε αργότερα μέσα από την ανάλυση ορισμένων *Ωδών*.³⁵

Αρκετοί Ρωμαίοι ακολουθούσαν την επικούρεια φιλοσοφία.³⁶ Οι αναφορές όμως στην αρετή είναι συχνές και στη λατινική λογοτεχνία, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τον Κικέρωνα στο έργο του *De amicitia*.³⁷ Επιλέγει μέσω του ομιλητή του, του Λαίλιου, να αναδείξει τη σημασία του *κατὰ φύσιν ζῆν*, αφού μόνο αυτή η στάση ζωής, σύμφωνα με όσα πρεσβεύει, προσφέρει στον άνθρωπο την ευκαιρία να ζήσει μία καλή ζωή: *hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines possunt, naturam optimam bene vivendi ducem* (Cic. *Amic.* 19). Στη συνέχεια ορίζει τη συγκεκριμένη στάση ζωής ως μητέρα της ίδιας της *amicitia*: *Quapropter a natura mihi videtur potius quam indigentia orta amicitia* (Cic. *Amic.* 27). Ο Λουκίλιος, ο οποίος κατά κοινή ομολογία καθιέρωσε τη σάτιρα στη Ρώμη, υπήρξε καλός φίλος τόσο του Λαίλιου,

³⁴ White (1978) 75.

³⁵ Η άποψη σχετικά με τη σταθερότητα της ψυχής ανήκει στον Κικέρωνα, (Cic. *Inv.* 1.47), την οποία παραθέτει στο άρθρο του ο Verboven· βλ. Verboven (2011) 411. Για τη σημασία της σιωπής βλ. Ledentu (2014) 411.

³⁶ Verboven (2011) 405. Πρέπει να τονίσουμε ότι κυρίως οι εκπρόσωποι της σάτιρας στη Ρώμη ήταν αρκετά επιφυλακτικοί όσον αφορούσε τη φιλοσοφία, λόγω της ελληνικής της προέλευσης· βλ. Καλλέργη (2018) 181.

³⁷ Η προτίμησή του προς τη στωική φιλοσοφία απορρέει από το γεγονός ότι ο πατέρας του Κικέρωνα ανέθεσε τη μόρφωση του παιδιού του στον στωικό φιλόσοφο Διόδοτο· βλ. Κεκροπούλου (1997) 10.

όσο και του Σκιπίωνα Αιμιλιανού, για τους οποίους γίνεται λόγος στο έργο του. Η φιλία που είχε με τους δύο πιο πάνω ανθρώπους θεωρήθηκε μία ευκαιρία να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίσουμε τον Οράτιο, εφόσον αρκετά συχνά εθεωρείτο ο νέος Λουκίλιος. Όπως ακριβώς λοιπόν ο πρόδρομός του, παρόλο που δεν αντιμετώπιζε πάντοτε με σεβασμό τους δύο πιο πάνω φίλους του, τύγχανε πάντα σεβασμού και αποδοχής από αυτούς, με παρόμοιο τρόπο καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε και τις φιλικές σχέσεις του νεότερου Λατίνου ποιητή.³⁸

Πολλές φορές οι συγγραφείς προέβαιναν σε μία σύγκριση ανάμεσα σε φιλικές και συγγενικές σχέσεις, με σκοπό να αποδείξουν ότι οι πρώτες υπερτερούσαν. Ο λόγος είναι ακριβώς γιατί στην πρώτη περίπτωση δεν είναι η τύχη αυτή που καθορίζει τη σχέση μεταξύ δύο ανθρώπων, αλλά αντιθέτως είναι βασισμένη σε αληθινά συναισθήματα και υπήρχε η δυνατότητα επιλογής των ανθρώπων που θα ήθελε κάποιος να έχει δίπλα του. Η σχέση μεταξύ συγγενών, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Βαλέριος Μάξιμος, δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα *fortuitum opus*, ένα έργο δηλαδή της τύχης. Είναι κατά τον ίδιο περισσότερο κατακριτέα η απομάκρυνση από ένα φίλο παρά από ένα συγγενή, για τον λόγο ότι η πρώτη φανερώνει έναν άνθρωπο που έχει προβεί σε επιπόλαιες επιλογές και πράξεις: *altera utique levitatis crimini subiecta est* (Val. Max. 4.7. praef.).

Στον ορισμό επίσης στον οποίο προέβη ο Λαίλιος στο έργο *De amicitia* μετά από παράκληση των δύο φιλοξενούμενων του, του Σκαιόλα και του Φαννίου, αναφέρεται μεταξύ άλλων στο ότι, παρόλο που σε αρκετές στιγμές της ζωής τους οι άνθρωποι αναζητούν τόσο τους συμπολίτες τους όσο και τα μέλη της οικογένειάς τους, εν τούτοις απουσιάζει από τις σχέσεις αυτές κάτι το οποίο είναι ικανός να προσφέρει μόνο ένας *amicus*: *Itaque cives potiores quam peregrini, propinqui quam alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa peperit, sed ea non satis habet firmitatis*. (Cic. Amic. 19).³⁹

1.4 *Amor* και *amicitia*: δύο παράλληλοι όροι

Προτού αναλύσουμε κάποιες από τις Ωδές του Ορατίου, που μας προσφέρουν την ευκαιρία να παραλληλίσουμε τον *amor* με την *amicitia*, αξίζει να κάνουμε μία γενική αναφορά, η οποία θα μας βοηθήσει στη συνέχεια να κατανοήσουμε τις έννοιες αυτές

³⁸ Heil (2005) 109. Λίγο πιο κάτω υποστηρίζει ότι η φιλία των δύο τους, Ορατίου και Μαικήνα, βασίζεται γενικότερα σε μεγάλο βαθμό στα επιχειρήματα και τις αξίες που ο Κικέρωνας απέδωσε στην ιδανική φιλία: βλ. Heil (2005) 116.

³⁹ Κατά την κρίση του μάλιστα η *benevolentia* και όλα τα συναφή συναισθήματα, παρόλο που είναι εφικτό να απουσιάζουν από συγγενικές σχέσεις, είναι απαραίτητα για την ύπαρξη της φιλίας: βλ. Verboven (2011) 408.

καλύτερα. Οι κοινές λεξιλογικές αναφορές ανάμεσα σε ποιήματα που αφορούν είτε τον έρωτα είτε τη φιλία αποτελούν ένα αρκετά συχνό φαινόμενο. Εξάλλου η ίδια η λέξη *amicitia* δεν είναι δύσκολο να παραπέμψει κάποιον στη λέξη *amor*. Εάν μελετήσουμε το κεφάλαιο *Περί φιλίας των Ηθικών Νικομαχείων* του Αριστοτέλη, θα εντοπίσουμε και έναν ιδιαίτερο ορισμό του έρωτα, στην προσπάθειά του να ορίσει τα υπάρχοντα είδη φιλίας. Ο αρχαίος φιλόσοφος υποστηρίζει ότι ο έρωτας θα μπορούσε να οριστεί ως μία ακραία περίπτωση φιλίας: *πολλοῖς δ' εἶναι φίλον κατὰ τὴν τελείαν φιλίαν οὐκ ἐνδέχεται, ὥσπερ οὐδ' ἐρᾶν πολλῶν ἅμα* (ἔοικε γὰρ ὑπερβολῇ, τὸ τοιοῦτο δὲ πρὸς ἓνα πέφυκε γίνεσθαι) (Αριστ. *Ηθ. Νικ.* 1158a). Οι απόψεις, ωστόσο, σχετικά με τη σχέση μεταξύ έρωτα και φιλίας δίστανται. Συγκεκριμένα, ο Ρωμαίος ρήτορας Μάρκος Κορνήλιος Φρόντωνας⁴⁰ υποστήριξε ότι σε αντίθεση με τη φιλία, η οποία συνήθως συνδέεται με αμοιβές και υπολογισμούς, ο έρωτας είναι κυρίως αποτέλεσμα αυθορμητών πράξεων και ανιδιοτελών συναισθημάτων.⁴¹

Είναι στ' αλήθεια πολλά αυτά τα οποία είναι δυνατόν να παραλληλίσουν ένα καλό φίλο με έναν εραστή. Αρχικά, και οι δύο δείχνουν έντονα την ανάγκη να βρίσκονται κοντά στον αγαπημένο τους άνθρωπο. Η *Oliensis*⁴² χαρακτηρίζει συγκεκριμένα «καθήκον» εκ μέρους και των δύο να αναζητούν κάτι τέτοιο. Τόσο ένας παθιασμένος εραστής που αναζητά την ανταπόδοση της αγάπης από τον άνθρωπο με τον οποίο είναι ερωτευμένος, όσο και ένας πελάτης που επιδιώκει να αποδείξει ορισμένα πράγματα στον πάτρωνά του οφείλουν να βρίσκονται έξω από την πόρτα του εκάστοτε προσώπου προκειμένου να το βοηθήσουν όταν υπάρχει ανάγκη. Πρέπει διαρκώς να μοχθούν, ο καθένας για τον δικό του σκοπό, χωρίς ποτέ βέβαια να εγκαταλείπουν την αξιοπρεπή τους στάση. Ένας εραστής, επομένως, είναι σε θέση να αντιληφθεί τις δυσκολίες που θα κληθεί να αντιμετωπίσει ένας πελάτης ή γενικότερα ένας οποιοδήποτε φίλος, όπως ακριβώς και το αντίθετο.

Μέχρι τώρα έχουμε εστιάσει στα καλά στοιχεία που μπορούν να παραλληλίσουν ένα φίλο με έναν εραστή. Ας αναφερθούμε όμως για λίγο και σε μία αρνητική οπτική ενός τέτοιου παραλληλισμού. Ένας πελάτης, στην περίπτωση που κάποια στιγμή αποφασίσει να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρεται απέναντι στον ευεργέτη του, εύκολα

⁴⁰ *Amorem ego illum intellego fortuitum et liberum et nullis causis servientem, inpetu potius quam ratione conceptum, qui non officiis ut lignis apparatis, sed sponte ortis vaspribus caleat* (Fr. *Aur.* 1.3.5). Για το χωρίο συμβουλευθήκα την κριτική έκδοση του Van Den Hout (1988).

⁴¹ Verboven (2011) 406.

⁴² *Oliensis* (1997) 151.

μπορεί να παρομοιαστεί με κάποια εταίρα και με όλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά με τα οποία είναι συνυφασμένη η ύπαρξή της. Με αυτή ακριβώς την παρομοίωση αποφασίζει να ξεκινήσει τη συγγραφή της δεκάτης ογδόης επιστολής του πρώτου του βιβλίου ο Οράτιος, η οποία απευθύνεται προς τον φίλο του Λόλλιο και σκοπός της οποίας είναι να τον συμβουλευσει: *Si bene te novi, metues, liberrime Lolli / scurrantis speciem praeberere, professus amicum / ut matrona meretrici dispar erit atque / discolor, infido scurrae distabit amicus* (Hor. Epist. 1.18.1-5).⁴³

Παρά τις ομοιότητες, ωστόσο, μελετώντας αντιστοίχως ερωτικά και φιλικά ποιήματα, γίνεται αντιληπτή η διαφοροποίηση όσον αφορά κυρίως τον τρόπο αντιμετώπισης των όρων αυτών από τους συγγραφείς. Ένας *cliens*, στη συντριπτική πλειοψηφία, αντιμετωπίζει με βαθιά εκτίμηση και σεβασμό τον πάτρωνά του και κάθε ποίημα που προορίζεται για αυτόν εκφράζει την ευγνωμοσύνη του. Αντιθέτως, δε φαίνεται να συμβαίνει κάτι τέτοιο και στα κατεξοχήν ερωτικά ποιήματα. Οι κοπέλες αντιμετωπίζονται συνήθως ως κατώτερες από τους άνδρες, επομένως η ένδειξη σεβασμού προς το πρόσωπό τους είναι τις περισσότερες φορές περιορισμένη ή ακόμη και μηδαμινή. Υπάρχει και στην πρώτη περίπτωση η δυνατότητα να φύγει ο πελάτης, εάν αισθάνεται πως χάνει την αξιοπρέπειά του, όμως σίγουρα θα αναγκαστεί στη συνέχεια να έρθει αντιμετώπος με οδυνηρές συνέπειες.⁴⁴

Ο Οράτιος, μέσα από παραδείγματα, πολύ συχνά παραλληλίζει τις δύο πιο πάνω αρετές κυρίως για διδακτικούς σκοπούς. Φέρνοντας στο μυαλό του περιπτώσεις εραστών, οι οποίοι όχι μόνο δεν επικρίνουν τα ελαττώματα των αγαπημένων τους, αλλά αντιθέτως τα επαινούν, προσπαθεί να δείξει ότι και οι φίλοι με αυτόν τον τρόπο πρέπει να αντιμετωπίζουν τα πιθανά λάθη των φίλων τους. Παρά τον εντοπισμό όμως της σχέσης αυτής μέσα από την ποίηση, η ίδια η ζωή μπορεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο να το επιβεβαιώσει, αρκεί να σκεφτούμε για λίγο τα παράλληλα συναισθήματα που μας κατακλύζουν όταν έχουμε απέναντι μας είτε τον σύντροφό μας είτε ένα αγαπητό προς εμάς πρόσωπο. Πολλές φορές κοινός είναι και ο τρόπος με τον οποίο απευθυνόμαστε στον κάθε ένα από τους δύο.

Illuc praevertamur, amatorem quod amicae

⁴³ Oliensis (1997) 154.

⁴⁴ Oliensis (1997) 152-153. Η Oliensis εντοπίζει ωστόσο και περιπτώσεις που με δική του κρίση ένας πελάτης αποφασίζει να εγκαταλείψει τη στέγη του πάτρωνά του, είτε για να λάβει από κάποιον άλλο την προστασία, είτε γιατί πιθανόν να θεωρεί ότι κινδυνεύει η δική του αξιοπρέπεια.

*turpia decipiunt caecum vitia, aut etiam ipsa haec
delectant, veluti Balbinum polypus Hangae.
vellem in amicitia sic erraremus, et isti
errori nomen virtus posuisset honestum.*

(Hor. Sat. 1.3.38-42)

Με την υπέρτατη δύναμη με την οποία είναι εξοπλισμένος ο έρωτας είναι αδιαμφισβήτητο ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησε ανθρώπους στη διάλυση μίας φιλίας που είχαν στη ζωή τους. Όμως υπάρχουν και οι περιπτώσεις που ένας κοινός έρωτας όχι μόνο δεν κατάφερε να τους χωρίσει, αλλά μάλιστα κατάφερε να τους φέρει πιο κοντά, με αποτέλεσμα ο ένας να χαιρείται με τη χαρά του άλλου, χωρίς να εστιάζει στο τι έχασε ο ίδιος. Μία τέτοια περίπτωση συναντάμε στην δέκατη ελεγεία του πρώτου βιβλίου του Προπερτίου, στην οποία απευθύνεται στον φίλο του Γάλλο, έναν άνδρα που ερωτεύθηκε την ίδια γυναίκα με την οποία ήταν ερωτευμένος και ο ποιητής.⁴⁵ Η εικόνα την οποία αντίκρισε, έχει χαρακτηριστεί μάλιστα από τον ίδιο ως μία ωραία ανάπαυση, *O iucunda quies* (1). Προβαίνει εξίσου σε συμβουλές προς τον ίδιο του τον φίλο, ως προς τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να την αντιμετωπίζει σε διάφορες καταστάσεις που πρόκειται να ζήσει μαζί της.

*tu cave ne tristi cupias pugnare puellae,
neve superba loqui, neve tacere diu;
neu, si quid petiit, ingrata fronte negaris,
neu tibi pro vano verba benigna cadant.
irritata venit, quando contemnitur illa,
nec meminit iustas ponere laesa minas*

(Prop. 1.10.21-26).

Ενδιαφέρον είναι και το ποίημα 109 του Κατούλλου, το οποίο εξετάζει και ο μελετητής Williams σε μία μελέτη του.⁴⁶ Στο ποίημα αυτό ο ποιητής χαρακτηρίζει τον έρωτά του με την αγαπημένη του Λεσβία *sanctae amicitiae* (6). Απευθύνεται και στην ίδια σε β' πρόσωπο ενικού, αλλά και στους ίδιους τους θεούς παρακαλώντας τους να τη

⁴⁵ Oliensis (1997) 158-159.

⁴⁶ Williams (2012) 179. Ένα ακόμη έργο λατινικής λογοτεχνίας, το οποίο επίσης μας παρακινεί να συσχετίσουμε τους δύο αυτούς όρους είναι το έργο *Facta et dicta memorabilia* του Βαλέριου Μάξιμου. Εντέχνως επιλέγει να παρουσιάσει εγχώρια και ξένα παραδείγματα που αναδεικνύουν τη σημασία της *amicitia*, αμέσως μετά την παρουσίαση παραδειγμάτων που αφορούν τον *amor* (Val. Max. 4.6-4.7).

βοηθήσουν να τηρήσει τη μεγάλη υπόσχεση που του έχει δώσει, ότι δηλαδή θα ζήσει για το υπόλοιπο της ζωής της κοντά του: *di magni, facite ut vere promittere possit / atque id sincere dicat et ex animo / ut liceat nobis tota perducere vita / aeternum hoc sanctae foedus amicitiae.* (Catul. 109.1-6). Υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι λεξιλογικές επιλογές ενός συγγραφέα αναγιγνώσκονται από ορισμένους αναγνώστες ως φράσεις ερωτικές, παρόλο που ο ίδιος μπορεί να αναφέρεται αποκλειστικά σε κάποιο φιλικό του πρόσωπο.

Ένας ερωτευμένος άνθρωπος αλλά και ένας πραγματικός φίλος δε θα διστάσουν να οδηγηθούν μέχρι και τον θάνατο, ούτως ώστε να βοηθήσουν το αγαπητό τους πρόσωπο. Αυτό μπορούμε να το αντιληφθούμε, εάν φέρουμε στο μυαλό μας δύο παραδείγματα από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Όπως είναι γνωστό, στο έργο *Άλκηστις* του Ευριπίδη παρουσιάζεται το πρότυπο της γυναικείας αφοσίωσης, εφόσον η ίδια η Άλκηστις επιλέγει να οδηγηθεί στον θάνατο στη θέση του συζύγου της Αδμήτου, ο οποίος ήταν καταδικασμένος να πεθάνει: *Ω λέκτρον, ἔνθα παρθένει' ἔλυσ' ἐγὼ / κορευμάτων' ἐκ τοῦδ' ἀνδρός, οὗ θνήσκω πέρι, / χαῖρ'· οὐ γὰρ ἐχθαίρω σ'· ἀπώλεσας δ' ἐμὲ / μόνην· προδοῦναι γὰρ σ' ὀκνοῦσα καὶ πόσιν / θνήσκω* (Ευρ. *Άλκ.* 177-181). Η πιστή αυτή γυναίκα, αδιαφορώντας για τη νεότητά της επέλεξε να οδηγηθεί στον θάνατο χωρίς δεύτερη σκέψη. Η αφοσίωσή της, όπως σκιαγραφείται μέσα από το δράμα αυτό, καταφέρνει να υπερνικήσει ακόμη και τη γονική αγάπη, καθώς οι ίδιοι οι γονεῖς του Αδμήτου αρνήθηκαν να χάσουν τη ζωή τους για χάρη του παιδιού τους, γιατί δεν μπορούσαν να απαρνηθούν το γλυκύτερο φως της επίγειας ζωής. Ακόμη και στην περίπτωση αυτή, αυτό που τελικά καταφέρνει να χαροποιήσει τον Άδμητο δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ξαφνική παρουσία ενός φίλου, ο οποίος ήρθε να επισκεφθεί τον βασιλιά και να λάβει τις τιμές της φιλοξενίας. Του προσέφερε λοιπόν το πιο ακριβό δώρο, αφού μετά από σκληρή μάχη που είχε δώσει κατάφερε να κερδίσει ως δώρο την επιστροφή της Αλκήστιδος στη ζωή και να την παραχωρήσει πίσω στον σύζυγό της: *ᾧ τοῦ μεγίστου Ζηνὸς εὐγενὲς τέκνον / εὐδαιμονοίης, καὶ σ' ὁ φιτύσας πατήρ, σῶζοι / σὺ γὰρ δὴ τᾶμ ἀνῶρθωσας μόνος* (Ευρ. *Άλκ.* 1136-1138).

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στην περίπτωση του Δάμωνος και του Φιντία. Η φιλία, όπως ακριβώς και ο έρωτας, έχει τη δύναμη να μετατρέψει αισθήματα μίσους σε αισθήματα αγάπης, το *odium* σε *gratia*, όπως συνέβη με τον Διονύσιο των Συρακουσών. Όπως μαρτυρείται η σχέση μεταξύ αυτών των δύο ανθρώπων από τον Βαλέριο Μάξιμο,

επρόκειτο για μία ισότιμη σχέση, γιατί δεν γίνεται αναφορά στο ποιος από τους δύο ήταν αυτός που καταδικάστηκε σε θάνατο και αντιστοίχως ποιος ήταν αυτός που τον αντικατέστησε. Ο καταδικασθείς, παρόλο που όλοι πίστευαν ότι δεν επρόκειτο να τηρήσει την υπόσχεσή του και να επιστρέψει, ήρθε πράγματι την τελευταία στιγμή ξαφνιάζοντας ευχάριστα όλους τους παρευρισκόμενους. Όμορφη είναι και η σύγκριση στην οποία προβαίνει ο συγγραφέας στο τέλος της εξιστόρησης του εν λόγω παραδείγματος ανάμεσα στη φιλία και τη θρησκεία, ούτως ώστε να δείξει ότι, όπως οι πιστοί έχουν ως ιερό τους χώρο τους ναούς, έτσι και οι φίλοι βρίσκουν τη λύτρωσή τους στις καρδιές των αγαπημένων τους.

[...] *ut cum alterum ex iis Dionysius Syracusanus interficere vellet [...] alter vadem se pro reditu eius tyranno dare non dubitaret [...]*

(Val. Max. 4.7. ext.1)

1.5 Η σημασία του συμποσίου για την *amicitia*

Το συμπόσιο, όπως είδαμε επιγραμματικά πιο πάνω, ήταν ίσως ο ιδανικότερος τρόπος να αποδείξει κανείς την αγάπη προς τους φίλους του. Ακριβώς για τον λόγο αυτό ο Οράτιος σε πολλές περιπτώσεις είτε προσκαλεί ανθρώπους στο σπίτι του είτε ο ίδιος προσκαλείται από αυτούς, με σκοπό να δείξουν την ευγνωμοσύνη τους. Συνήθως σε αυτού του είδους τις συναντήσεις προσκαλούσαν οι οικοδεσπότες ανθρώπους που θεωρούσαν ανώτερούς τους, γι' αυτό και πίστευαν ότι ήταν υποχρέωσή τους να τους προσφέρουν το καλύτερο δυνατόν. Το συμπόσιο στη Ρώμη εθεωρείτο ένας από τους πιο διαδεδομένους τρόπους προκειμένου να εκφραστεί ένας έπαινος για ένα σημαντικό πρόσωπο που αφορούσε κυρίως το παρελθόν.⁴⁷ Σύμφωνα με μία μελέτη του Murray,⁴⁸ κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Αυγούστου υπήρξε μία απειλητική καινοτομία, η οποία εισήχθη από την Ελλάδα και αφορούσε την ερωτική συμποτική ποίηση.

Το συμπόσιο αποτελούσε ένα από τους λιγιστούς τρόπους που θα μπορούσε ένας ποιητής να εκφράσει μία δική του σκέψη, είτε σε πολιτικό είτε σε κοινωνικό επίπεδο εμμέσως, χωρίς να κατακριθεί, λόγω του εύθυμου περιβάλλοντος που επικρατούσε και κυρίως λόγω της μέθης των παρευρισκόμενων. Βασικό στοιχείο του ρωμαϊκού συμποσίου υπήρξε αναντίρρητα το κρασί, το οποίο βοηθούσε στην επίλυση του κάθε προβλήματος και αυτό είναι κάτι το οποίο ενστερνίζονταν και οι Έλληνες

⁴⁷ Murray (1985) 41-42· πρβ. Schovaneck (1968) 10-11.

⁴⁸ Murray (1985) 40, 42, 45.

συμποσιαστές.⁴⁹ Όπως πολύ όμορφα παρατηρεί ο Johnson,⁵⁰ σκοπός του Ορατίου μέσω των συμποτικών του ποιημάτων είναι να κατανοήσουν οι παρευρισκόμενοι ότι αποτελούν μία ομάδα η οποία καλείται να μοιραστεί μαζί τη ζωή, επομένως όλα τα προβλήματα αμέσως γίνονται ομαδικά και η επίλυσή τους είναι πολύ πιο εύκολη.

Η ανωτερότητα και αντιστοίχως η κατωτερότητα των ανθρώπων που λάμβαναν μέρος στα συμπόσια ήταν κάτι που διακρινόταν σε αρκετά μεγάλο βαθμό στη Ρώμη αλλά όχι στην Ελλάδα. Εκεί τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά.⁵¹ Η κοινωνική ανισότητα των ανθρώπων στη Ρώμη, για παράδειγμα, αντανακλάται μεταξύ άλλων μέσα από το φαγητό και το ποτό που προσφερόταν στους φιλοξενούμενους από τους οικοδεσπότες. Κάτι τέτοιο θα συναντήσουμε στην ωδή 1.20 λίγο πιο κάτω. Το φαγητό, αλλά κυρίως το κρασί του Ορατίου, σε καμία περίπτωση δε θα είναι το ίδιο με αυτό του Μαικήνα. Το γεγονός όμως ότι ένας απλός *cliens*, όπως ήταν ο Οράτιος, είχε τη δυνατότητα να περιτριγυρίζεται από τόσο ισχυρούς και πολιτικά δυνατούς άνδρες ενίσχυε ταυτόχρονα και τη δική του κοινωνική υπόσταση.

⁴⁹ Murray (1985) 46· Γρόλλιος (1996³) 218· Johnson (2004) 11.

⁵⁰ Johnson (2004) 14.

⁵¹ Σε ορισμένα σημεία, παρά τις διαφορές, εντοπίζεται η ελληνική επιρροή σε περιβάλλοντα συμποσίου. Ένα από αυτά είναι η τακτική της *consolatio*: βλ. Oestreicher (2014) 16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ανάδειξη του Ορατίου ως *amicus*, όπως σκιαγραφείται μέσα από τη σχέση του με τον Μαικήνα, τον Οκταβιανό Αύγουστο και άλλες προσωπικότητες.

2.1 Η *amicitia* μεταξύ Ορατίου και Μαικήνα

2.2 Η σχέση μεταξύ Ορατίου και Οκταβιανού Αυγούστου

2.3 Η αντιμετώπιση άλλων προσωπικοτήτων από τον Οράτιο

2.1 Η *amicitia* μεταξύ Ορατίου και Μαικήνα

Η γνωριμία ανάμεσα στον Οράτιο και τον Μαικήνα είχε γίνει διά μέσου του Βιργιλίου και του Βάριου, καθώς αυτοί οι δύο τον είχαν συστήσει στον μελλοντικό πάτρωνά του, όταν ο Οράτιος είχε επιστρέψει στην Ιταλία και είχε χάσει την πατρική του περιουσία.⁵² Σιγά σιγά ο ποιητής κατάφερε να ενταχθεί *in amicorum numero* όπως μαρτυρεί στη σάτιρα 1.6.62. Αναγνωρίζει στον Μαικήνα την ικανότητά του να μην εστιάζει στην ταπεινή καταγωγή κάποιου, αλλά στην άμεμπτη ζωή και την καρδιά του: *magnum hoc ego duco, / quod placui tibi, qui turpi secernis honestum / non patre praeclaro, sed vita et pectore puro.* (Hor. Sat. 1.6.62-64).⁵³ Ο προστάτης του κάθε ποιητή είναι πολύ σημαντικός και για τον λόγο ότι αντικατοπτρίζει την ποιότητα της δικής του ποίησης, σκέψη που μαρτυρείται στο έργο του Σουητώνιου (Suet. Aug. 89.3).⁵⁴

Ο Harrison⁵⁵ επεσήμανε ότι πρόκειται για έναν άνθρωπο που γνώριζε πολύ καλά την αξία αυτών που έθετε κάτω από την προστασία του, κάτι το οποίο επιβεβαιώνει όλα αυτά που αντιλαμβανόμαστε και εμείς μέσα από τα έργα του Ορατίου. Ο Μαικήνας ακολούθησε μία συγκεκριμένη στρατηγική, η οποία φάνηκε πως απέφερε εν τέλει τα επιθυμητά αποτελέσματα και αυτή ήταν ακριβώς η έμμεση, καλυμμένη πολιτική προπαγάνδα υπέρ του Αυγούστου. Η σημασία της στρατηγικής αυτής γενικότερα έχει μελετηθεί αρκετά από τους σχολιαστές και αποδείχθηκε πως ήταν αποτελεσματική όσον αφορά κυρίως πολιτικά μηνύματα, τα οποία ένας ποιητής επεδίωκε να περάσει μέσα από τα έργα του, με την άμεση συμβολή φυσικά του πάτρωνά του.⁵⁶

⁵² Γρόλλιος (1996³) λα. Τη μεταξύ τους σχέση εξετάζει και ο Konstan σε μία από τις μελέτες του στις οποίες εξετάζει τη σχέση πατρωνίας και φιλίας· βλ. Konstan (1995) 328-342.

⁵³ Reckford (1959) 20.

⁵⁴ Johnson (2004) 25.

⁵⁵ Harrison (1989) 4.

⁵⁶ Ledentu (2014) 401.

Η ειλικρίνεια της σχέσης Οράτιου και Μαικήνα έχει αμφισβητηθεί, όπως εξάλλου ήταν λογικό. Ένας λόγος που θα μπορούσαμε να αμφισβητήσουμε για παράδειγμα τη μεταξύ τους σχέση είναι η απάντηση που είχε δώσει ο Οράτιος σε έναν άγνωστο, ο οποίος πρόεβη σε αρκετές ερωτήσεις που αφορούσαν τον Μαικήνα. Ο ίδιος άφησε να εννοηθεί ότι επρόκειτο για μία φίλια στην οποία συμπεριλαμβάνονταν αρκετοί άνθρωποι και όχι για μία αποκλειστική φίλια ανάμεσα στους δύο.⁵⁷ Ένας μελετητής όμως, ο οποίος θα επιδιώξει να διαβάσει και να κατανοήσει βαθύτερα τα έργα του Λατίνου ποιητή, θα αντιληφθεί πως ο Οράτιος δεν ήταν ένας άνθρωπος που είχε εκμεταλλευθεί τον πλούτο και την εξουσία του πάτρωνά του. Στην επιστολή 1.18, εκτός από τους παραλληλισμούς ανάμεσα σε μία ερωτική και μία φιλική σχέση που διακρίναμε πιο πάνω, ο Οράτιος προβαίνει σε ορισμένες συμβουλές προς τον φίλο του Λόλλιο, ούτως ώστε αυτός να αποκτήσει την ικανότητα να ανταπεξέλθει σε μία σχέση με κάποιον ανώτερό του. Αυτό αποδεικνύει ότι η δική του σχέση με τον Μαικήνα ήταν τόσο υγιής, που θα μπορούσε να θεωρηθεί παράδειγμα προς μίμηση για άλλους ανθρώπους.⁵⁸

Ο ίδιος θεωρεί πολύ σημαντικό, για να μπορέσει ένας άνθρωπος να αποκληθεί ιδανικός φίλος, σε καμία περίπτωση να μην επιδιώξει να μάθει κάποιο μυστικό που να αφορά τον προστάτη του, αλλά εάν τύχει ποτέ να ακούσει κάτι να μην αναφερθεί σ' αυτό, παρά τους έντονους πειρασμούς στους οποίους πολύ πιθανόν θα τον οδηγήσει η μέθη: *arcanum neque tu scrutaberis illius umquam, / commissumque teges et vino tortus et ira* (Hor. *Epist.* 1.28.37-38). Αυτό φαίνεται πράγματι να το τήρησε ο Οράτιος καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, όμως σε αυτό το σφάλμα περιέπεσε ο ίδιος ο Μαικήνας. Ο πάτρωνάς του λοιπόν στο παρελθόν δεν κατάφερε να δείξει τον απόλυτο σεβασμό προς τους φίλους του, καθώς είχε αποκαλύψει τη συνομοσία του Μουρήνα, κάτι που ο Οράτιος δε θα είχε κάνει ποτέ.⁵⁹

Μία από τις συμβουλές που δίνει στον Λόλλιο είναι ότι ο εκάστοτε πελάτης οφείλει να ακολουθεί και να στηρίζει τον δικό του πάτρωνα σε όλες του τις αποφάσεις, παρά το ότι ο ίδιος ίσως σε κάποιες στιγμές της ζωής του επιλέξει να ακολουθήσει ένα διαφορετικό δρόμο. Σίγουρα αυτό αργά ή γρήγορα θα αποδειχθεί δυσάρεστο για έναν

⁵⁷Hills (2005) 84. Την άποψη αυτή ο Hills τη στηρίζει στο χωρίο *Sat.* 1.9.48-52. Η αμφισβήτηση γενικότερα της σχέσης τους αναδεικνύεται κατά τον Konstan και μέσω της επιστολής 1.19· βλ. Konstan (1995) 12-13.

⁵⁸ Η εξύψωση του Μαικήνα από τον Οράτιο εντοπίζεται μεταξύ άλλων και μέσα από τη σύγκριση που γίνεται στην επιστολή 1.1, ανάμεσα στη γενναιοδωρία που χαρακτήριζε τον Μαικήνα και τη φειδώ ενός οικοδεσπότη από την Καλαβρία· βλ. Miller (2019) 168.

⁵⁹ Ledentu (2014) 410. Την αναφορά στην αποκάλυψη της συνομοσίας του Μουρήνα έκανε πρώτος ο Williams σύμφωνα με τη Ledentu (*non vidi*).

πελάτη, όμως πρέπει να μάθει να ζει με τον συγκεκριμένο τρόπο (Hor. *Epist.* 1.18.37-40).⁶⁰

Χωρίς να αμφισβητείται ο σεβασμός προς τον Μαικήνα, σε μία περίπτωση που αυτός του είχε ζητήσει τη βοήθειά του, ο Οράτιος το αρνήθηκε.⁶¹ Αυτό δύναται να τεκμηριωθεί με ένα *argumentum ex silentio*, εάν έχουμε υπόψη μας τη συνεχή παρότρυνση του Μαικήνα στον Οράτιο να προβεί στη συγγραφή ενός έπους για να εγκωμιάσει τον Οκταβιανό Αύγουστο, χωρίς ο ποιητής να το πράττει ποτέ. Επίσης, παρά την παρότρυνση που έκανε ο Μαικήνας στον Οράτιο αμέσως μετά τη δημοσίευση των τριών πρώτων βιβλίων των *Ωδών* να συνεχίσει τη συγγραφή τους, ο ίδιος επιδόθηκε περισσότερο στη φιλοσοφία συγγράφοντας τις *Επιστολές*. Μέσω αυτών δίνει οδηγίες, μεταξύ άλλων, σε όσους έχουν υψηλά αξιώματα, με αποτέλεσμα να γίνονται καλύτερα κατανοητές σχέσεις τέτοιου είδους.⁶² Πολύ πιθανόν, ένας εκ των λόγων για τους οποίους υπήρχε γενικότερα δυσπιστία ως προς τη μεταξύ τους σχέση ήταν εξαιτίας του ότι μέχρι εκείνη την εποχή δεν υπήρξε από κάποιον προσπάθεια προκειμένου να εξηγηθούν όροι όπως πάτρωνας και πατρωνία σε λογοτεχνικό πλαίσιο.

Ακριβώς τέτοιου είδους σκέψεις δείχνουν εμπράκτως ότι ο Οράτιος δεν έπραττε απερίσκεπτα, παρά τις προτροπές που είχε από τον Μαικήνα, αλλά πορευόταν κυρίως βασιζόμενος στη δική του κρίση. Παρά τις διαφωνίες που αναπόφευκτα θα υπήρχαν, και οι δύο τους επεδίωκαν να προσφέρουν τις πολύτιμες συμβουλές τους, γιατί αυτό ένιωθαν πως έπρεπε να κάνουν. Όπως και ο ίδιος, έτσι και ο Μαικήνας απεχθανόταν οτιδήποτε μπορούσε να μειώσει την ανθρώπινη υπόσταση, είτε αυτό ήταν η αδικία είτε η μοιχεία είτε οτιδήποτε άλλο.⁶³

Αποτελεί γενικότερα κοινό τόπο η έναρξη μίας συλλογής να απευθύνεται προς ένα αξιόλογο πρόσωπο, συνήθως για ολόκληρη την κοινωνία ή ακόμη και για τον ίδιο τον ποιητή προσωπικά.⁶⁴ Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στις *Ωδές*, αφού η πρώτη ωδή απευθύνεται στον ίδιο τον Μαικήνα. Ο Οράτιος έχει αναδείξει την εκτίμησή του προς

⁶⁰ Reckford (1959) 206.

⁶¹ Reckford (1959) 204. Ο Reckford στηρίζει τη σκέψη του κυρίως στην επιστολή 1.18, μέσω της οποίας ο Οράτιος εμβαθύνει στις δυσκολίες και τους κινδύνους μίας τέτοιας σχέσης· βλ. σελ. 106. Γενικότερα, αυτή η στάση του Ορατίου απέναντι στον Μαικήνα θεωρήθηκε από τον Meyer (non vidi), όπως μας πληροφορεί ο Miller, ως μία ακόμη επιβεβαίωση της μεταξύ τους φιλίας· βλ. Miller (2019) 130.

⁶² Γρόλλιος (1996³) μ.

⁶³ Heil (2005) 108. Ο ίδιος ο Μαικήνας θεωρούσε τον Οράτιο άξιο φίλο, γιατί μέσα από αυτόν αντίκριζε πτυχές του δικού του εαυτού· βλ. επίσης Heil (2005) 114.

⁶⁴ Nisbet & Hubbard (1970) 2.

αυτόν, αφού του αφιέρωσε τα 26 από τα 162 ποιήματά του αλλά και μέσα από τις επαναλαμβανόμενες αναφορές στο πρόσωπό του.⁶⁵ Αυτή η αμοιβαία σχέση μας δίδει την ευκαιρία να αναφερθούμε σε μία έρευνα του Santirocco.⁶⁶ Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα, γενικότερα ο θεσμός της πατρωνίας στη λογοτεχνία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ένα μέρος του θεσμού της ίδιας της *amicitia*. Είναι πολύ σημαντικό ότι ο Οράτιος δεν κάνει αναφορές στην πολιτική αξία του Μαικήνα, οι οποίες πολύ πιθανόν να κατακρίνονταν από το κοινωνικό περιβάλλον, αλλά προβαίνει αποκλειστικά σε ανιδιοτελείς επαίνους.⁶⁷

*Maecenas atavis edite regibus,
o et praesidium et dulce decus meum*
(Hor. C. 1.1.1-2)

Η φιλική προσφώνηση είναι παρούσα ήδη από την πρώτη ωδή της συλλογής. Αυτή η τακτική εντοπίζεται εξίσου και στα *Γεωργικά* του Βιργιλίου, ο οποίος απευθύνεται επίσης στον πάτρωνά του.⁶⁸ Οι ιδιαίτερες λεξιλογικές του επιλογές, *atavis, regibus* ενισχύουν ακόμη περισσότερο τη μεγαλοπρέπεια του αγαπητού του αποδέκτη.⁶⁹ Η συμβολή του είναι πράγματι καθοριστική για τη μετέπειτα πορεία του Ορατίου, αφού ο Μαικήνας μαζί με τις Μούσες θα είναι αυτοί που θα τον βοηθήσουν στην ωδή 2.20 να μεταμορφωθεί σε κύκνο και να φτάσει στα πέρατα του κόσμου, όπως ακριβώς έπραξε και ο ίδιος ο Οκταβιανός Αύγουστος. Παρόλο που στα αρχικά ποιήματα της συλλογής ο Οράτιος φαίνεται να είναι εξαρτημένος από τον Μαικήνα, θα δούμε πως σταδιακά φαίνεται όχι μόνο να οδηγείται προς την ανεξαρτησία του, αλλά και να θεωρείται πλέον ο ποιητής μας ο άνθρωπος ο οποίος είναι δυνατόν να βοηθήσει τον Μαικήνα, ο πνευματικός του δηλαδή προστάτης.⁷⁰ Η ωδή 4.3. είναι ένα από τα παραδείγματα που μπορούν να επιβεβαιώσουν αυτή τη σκέψη, καθώς η αναγνώριση που τόσο επιθυμούσε από τον ίδιο στις αρχικές του *Ωδές* είναι τώρα περιττή, αφού πλέον κατάφερε να τύχει αναγνώρισης από όλους τους

⁶⁵ White (2007) 197.

⁶⁶ Santirocco (1984) 242.

⁶⁷ White (2007) 198.

⁶⁸ Harrison (1989) 3.

⁶⁹ Γρόλλιος (1996³) 20. Η αναφορά από ποιητές στην ιδιαίτερη καταγωγή του Μαικήνα ήταν κάτι αρεστό για τον ίδιο, όπως επισημαίνει ο Harrison· βλ. Harrison (1989)1.

⁷⁰ Harrison (2014) 53-54. Η Lowrie θεώρησε ότι η ανεξαρτησία του ποιητή διακρίνεται κυρίως μέσω των ρωμαϊκών *Ωδών* της συλλογής (non vidi). Ωστόσο ο Harrison αναφέρεται επίσης και σε απόψεις άλλων μελετητών σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αναδεικνύεται η ανεξαρτησία του ποιητή, καθώς ο ίδιος επιδιώκει να εγκωμιάσει τον αυτοκράτορα. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ανεξαρτησία του Ορατίου βλ. Lowrie (1997).

Ρωμαίους πολίτες.⁷¹ Η αντιστροφή ρόλων παρόλα αυτά γίνεται πλήρως κατανοητή μέσα από την ωδή 3.29.

Η διστακτικότητα εκ μέρους του ποιητή στην πρώτη ωδή διακρίνεται και μέσα από την κυκλική σύνθεσή της. Γίνεται αναφορά στον πάτρωνά του στους δύο πρώτους στίχους με δύο εγκάρδιους χαρακτηρισμούς, *presidium*, *decus meum* και επανέρχεται σε αυτόν στους δύο τελευταίους, όταν τον παρακαλεί να τον εντάξει στον κανόνα των λυρικών ποιητών. Η ασφάλεια που ένιωθε δίπλα στον Μαικήνα ήταν αναμφίβολη όσον αφορούσε τόσο την πρακτική πλευρά, *praesidium* όσο και την ηθική, *decus*.⁷²

Τουλάχιστον στην παρούσα περίπτωση ο Μαικήνας δεν είναι για τον Οράτιο ένας απλός άνθρωπος στον οποίο από υποχρέωση απευθύνεται με αυτόν τον τρόπο, καθώς οι πιο πάνω όροι χρησιμοποιούνταν για να δηλωθεί εξίσου η στήριξη που μπορούσε να έχει κάποιος από την ίδια την οικογένειά του.⁷³

2.2 Η *amicitia* μεταξύ Ορατίου και Οκταβιανού Αυγούστου

Ευλόγως με την κατάλυση της δημοκρατίας και την επιβολή της μοναρχίας παρουσιάζεται έντονη λογοτεχνική εστίαση προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Σχετικά με τα όσα έχουν προαναφερθεί, μπορούμε να κατανοήσουμε ποια στάση θα είχε επιλέξει να κρατήσει ο Οράτιος απέναντι στον Οκταβιανό Αύγουστο και για τον λόγο ότι πρόκειται για τον *princeps*, αλλά και γιατί είχαν μεταξύ τους αναπτύξει μία ιδιαίτερη σχέση.⁷⁴ Ο αυτοκράτορας δεν είχε εναντιωθεί προς τον Ρωμαίο ποιητή, παρόλο που κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί, εφόσον απέρριψε μία εντολή του, κάτι το οποίο επιβεβαιώνει και ο Σουητώνιος στη *Vita Horati*.⁷⁵ Αναγνώριζε τις ποιητικές δυνατότητες του φίλου του, καθώς, όπως μας αναφέρει ο ίδιος ο Οράτιος, ο αυτοκράτορας επιθυμούσε

⁷¹ Santirocco (1984) 248· Johnson (2004) 54.

⁷² Γρόλλιος (1996³) 6.

⁷³ Nisbet & Hubbard (1970) 4. Οι μελετητές παραθέτουν ένα χωρίο του Βιργιλίου επίσης προς τον Μαικήνα, στο οποίο εντοπίζεται κοινή λεξιλογική αναφορά με την πρώτη ωδή (Verg. *Georg.* 2.40): *o decus, o famae merito pars maxima nostrae / Maecenas*). Μία ακόμη περίπτωση που η πιο πάνω φράση αναφέρεται σε φιλικό περιβάλλον εντοπίζεται στον Κικέρωνα: *praesidium clientibus...porrigentem* (Cic. *De Or.* 1.184)· βλ. Nisbet & Hubbard (1970) 4.

⁷⁴ Ενδιαφέρουσα μελέτη όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στον Οράτιο και τον Οκταβιανό Αύγουστο είναι μεταξύ άλλων μία μελέτη του Starr, καθώς γίνεται μία σύγκριση του τρόπου αντιμετώπισης του αυτοκράτορα από τον Οράτιο και τον Βιργίλιο αντίστοιχα· βλ. Starr (1969) 58-64.

⁷⁵ Frank (1925) 26. Ίσως ο Αύγουστος να επέλεξε να κρατήσει αυτή τη στάση απέναντι στον Οράτιο, για τον λόγο ότι ακόμη και σε περιπτώσεις που φαινομενικά «επαινούσε» κάποιον από τους αντιπάλους του, ο Οράτιος φανέρωνε αρετές του αυτοκράτορα και κυρίως τη μεγαλοψυχία του, κάτι που θα μπορούσαμε να δούμε μέσα από την ωδή 1.37. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη ωδή αυτή βλ. Oliensis (1998) 140.

να γράφουν για αυτόν μόνο οι καλύτεροι ποιητές.⁷⁶ Εξάλλου ο Οράτιος φαίνεται πως εδράττετο κάθε ευκαιρίας να συμβουλευσει τον αυτοκράτορα. Κάτι τέτοιο παρατηρείται για παράδειγμα στην ωδή 1.12, κατά την οποία ο ποιητής συμβουλεύει τον αυτοκράτορα να κυβερνήσει με δίκαιο και ηθικό τρόπο: *gentis humanae pater atque custos / orte Saturno, tibi cura magni / Caesaris fatis data: tu secundo / Caesare regnes* (Hor. C. 1.12. 49-52). Θέτει ως παραδείγματα προς αποφυγήν τον Σύλλα αλλά και τον Ιούλιο Καίσαρα.⁷⁷

Η επιστολή 1.18 επίσης είναι μία από αυτές που του προσφέρουν την ευκαιρία να περάσει ένα πολιτικό μήνυμα. Συγκεκριμένα, τοποθετώντας στο ποίημά του τον Λόλλιο και τον αδελφό του να αναπαριστούν τη μάχη στο Άκτιο, ο Οράτιος επιδιώκει να γνωστοποιήσει αυτό που η προπαγάνδα του Αυγούστου προσπαθούσε να αποσιωπήσει, ότι δηλαδή η μάχη στο Άκτιο δεν έπρεπε να θεωρηθεί ένας πόλεμος προς αλλοεθνείς, αλλά αντιθέτως ένας εμφύλιος πόλεμος μεταξύ μάλιστα δύο «αδελφών» (Hor. Epist. 1.18.61-66).⁷⁸ Το θεωρεί καθήκον του, παρά τον σεβασμό του προς τον Αύγουστο, να κατακρίνει τους εμφύλιους πολέμους, γιατί αυτοί οδήγησαν στις οδυνηρές συνέπειες με τις οποίες αναγκάστηκε η Ρώμη να έρθει τώρα αντιμέτωπη.

Αν και ο αυτοκράτορας δεν είχε δυσαρεστηθεί μαζί του στην πιο πάνω περίπτωση, στοιχεία που προέρχονται από τον Σουητώνιο μαρτυρούν μία επίπληξη προς το πρόσωπο του Ορατίου, για τον λόγο ότι δεν τον συμπεριέλαβε στον κατάλογο που είχε δημιουργήσει αναφέροντας τα φιλικά του πρόσωπα.⁷⁹ Αυτά τα στοιχεία ευλόγως θα μπορούσαν να μας ωθήσουν να αντικρίσουμε και την άλλη οπτική μίας σχέσης πατρωνίας, κατά την οποία ο ευεργέτης ίσως να έχει την ανάγκη να τονίζει όλα όσα έχει την ικανότητα να προσφέρει, ούτως ώστε να υπενθυμίζει τη σημασία της παρουσίας του στη ζωή του άλλου ανθρώπου. Ο Αύγουστος στην περίπτωση αυτή φαίνεται να τον αντιμετωπίζει με χιούμορ, θεωρώντας ότι πιθανόν η στάση του υπήρξε αποτέλεσμα της

⁷⁶ Clarke (1978) 50. Αυτό αναφέρεται από τον Οράτιο στις *Επιστολές* του (Hor. Epist. 2.1.245-247).

⁷⁷ Schovaneck (1968) 69. Λίγο πιο κάτω ο μελετητής τονίζει ότι πρόκειται για μία από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες δε διακρίνεται η προσωπική σχέση ανάμεσα στους δύο, αλλά αντιθέτως διακρίνεται αποκλειστικά η επιθυμία του Ορατίου για τη σωστή διακυβέρνηση και την επιβολή της τάξεως στη Ρώμη.

⁷⁸ Ledentu (2014) 408.

⁷⁹ *Irasci me tibi scito, quod non in plerisque eius modi scriptis mecum potissimum loquaris; an vereris ne apud posteros infame tibi sit, quod videaris familiaris nobis esse?* (Suet. Vita Horati).

ανασφάλειας που ένιωθε ο Οράτιος όταν ερχόταν σε επαφή με κάποιον τόσο ανώτερό του.⁸⁰

Ένα σημαντικό στοιχείο για τη μεταξύ τους σχέση μαρτυρείται στο έργο *Res gestae* (34.3). Στο έργο αυτό ο Αύγουστος δεν είχε επιλέξει τον όρο *potestas*, αλλά τον όρο *auctoritas* προκειμένου να δηλώσει τη δύναμη που κρατούσε στα χέρια του. Ο δεύτερος όρος δεν αναφέρεται σε κατοχή ελέγχου και εξουσίας ενός ανθρώπου πάνω σε κάποιον, όπως ακριβώς δηλώνεται με τον όρο *potestas*, αλλά δηλώνει την ηγετική ικανότητα κλπ. Είναι ενδιαφέρον ότι ο όρος *auctoritas* δεν προσδιορίζει αποκλειστικά τους αυτοκράτορες, αλλά και τους ποιητές. Η *auctoritas* του ποιητή μας αυξάνεται σταδιακά και με αυτό τον τρόπο αντιστοίχως παρουσιάζεται και μια αυξανόμενη αυτοπεποίθηση όσον αφορά τη στάση του προς τον Αύγουστο. Με την ανέλιξη του αυτοκράτορα, όταν έλαβε το προσωνύμιο «Αύγουστος», σηματοδοτείται και η ποιητική ανέλιξη του ίδιου του Ορατίου.⁸¹

Ο ποιητής στα πρώτα του βιβλία επιλέγει να κρατήσει μια απόσταση από αυτό το πρόσωπο, αλλά στο τέταρτό του βιβλίο δε θα διστάσει να οδηγηθεί μέχρι και στη θεοποίησή του. Είναι ένα ακόμη σημείο στο οποίο συμφωνεί με όσα αναφέρονται στο *De amicitia* του Κικέρωνα, καθώς, όπως λέει, η εμπιστοσύνη ανάμεσα σε φίλους είναι κάτι το οποίο δε χιτίζεται βιαστικά, αλλά αντιθέτως απαιτεί μακροχρόνια προσπάθεια και συνεχείς υποχωρήσεις. Πρέπει να γνωρίζουμε ποιον άνθρωπο έχουμε απέναντί μας και μετά από σοφή κρίση να αποφασίσουμε αν πρέπει να τον αποκαλέσουμε *amicus*: *Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiant neve non dignos* (Cic. *Amic.* 79).

Οι αμφιβολίες που είδαμε στη σχέση Ορατίου - Μαικήνα είναι φυσικά και στη δική τους περίπτωση ευδιάκριτες. Αυτές αυξάνονται για παράδειγμα όταν αντιληφθούμε ότι η μοναδική ονομαστική αναφορά προς το πρόσωπό του στη συλλογή των *Σατιρών* έγινε στο πλαίσιο αναφοράς των πιέσεων που είχε τη δύναμη να ασκεί ο ηγέτης και στους φίλους του αλλά και στον ίδιο του τον πατέρα, τον Δία.⁸² Η συγκεκριμένη αντίληψη πολύ πιθανό να είχε επικρατήσει μέχρι τη σημερινή εποχή, εάν δεν είχε δημοσιευθεί το τέταρτο βιβλίο της συλλογής των *Ωδών*. Υπάρχουν στα υπόλοιπα τρία βιβλία οι έμμεσες αλλά και ορισμένες άμεσες αναφορές προς το πρόσωπό του, όμως στην τελευταία ωδή του

⁸⁰ Bowditch (2001) 59, 60.

⁸¹ Lowrie (2007) 79· πβ. επίσης Oliensis (1997) 105.

⁸² Heil (2005) 122.

τρίτου του βιβλίου αυτός από τον οποίο αναζητεί βοήθεια για την ποιητική του ανέλιξη δεν είναι πια ο αυτοκράτορας, αλλά η Μούσα, της οποίας τη βοήθεια έχει ζητήσει ήδη από την πρώτη ωδή.

Η Oliensis⁸³ επιβεβαιώνει την πιο πάνω σκέψη προβαίνοντας σε μία σύγκριση ανάμεσα σε αυτή την αντιμετώπιση του Ορατίου προς τον αυτοκράτορα και την αντίστοιχη αντιμετώπιση του Βιργιλίου προς το ίδιο πρόσωπο, στο οποίο ο Ρωμαίος επικός προσδίδει πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα (Verg. *Georg.* 3.16). Όσον αφορά τώρα τον σεβασμό που δείχνει προς αυτόν, αυτός σίγουρα δε μπορεί να αμφισβητηθεί. Κάθε φορά που εντάσσει τον Οκταβιανό σε οποιαδήποτε από τις *Ωδές* του, ο ίδιος επιλέγει να αποστασιοποιηθεί, ενώ αντιστοίχως όταν εμφανίζεται ο ποιητής σε κάποιο μέρος, ο αυτοκράτορας απουσιάζει. Είναι επομένως ιδιαίτερα προσεκτικός όσον αφορά την αντιμετώπισή του, κάτι που φανερώνει για παράδειγμα η ωδή 3.4, στην οποία με τη βοήθεια των Μουσών δεν τον αντιμετωπίζει άμεσα.⁸⁴ Την ίδια τακτική χρησιμοποιεί ο Οράτιος όταν γίνεται αναφορά σε διαφορετικές περιόδους της Ρώμης, καθώς το όνομα και η παρουσία του Αυγούστου συσχετίζονται διαρκώς με το παρόν και την επιβολή της τάξεως, ενώ αντιθέτως το όνομά του δεν αναφέρεται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες γίνεται μνεία στα υπέρτατα κακά του παρελθόντος. Ο Αύγουστος κατάφερε με τη δύναμη και την παρουσία του να μη γίνεται πια λόγος για πολέμους μεταξύ των Ρωμαίων, αλλά η εχθρότητα να στραφεί από εδώ και πέρα προς τους εξωτερικούς εχθρούς επαναφέροντας την ισορροπία στο εσωτερικό της Ρώμης.

Η προσωπική σχέση ανάμεσά τους μπορεί να τεκμηριωθεί και από τα γραμματικά πρόσωπα που επιλέγει να χρησιμοποιήσει ο ποιητής σε κάθε περίπτωση. Συγκρίνοντας τις δύο πρώτες ωδές του πρώτου βιβλίου θα δούμε ότι, ενώ στην πρώτη περίπτωση, κατά την οποία απευθύνεται προς τον Μαικήνα, χρησιμοποιείται το πρώτο πρόσωπο ενικού, *me* (30), προκειμένου να διαφοροποιήσει τον εαυτό του από το πλήθος, στην αμέσως επόμενη ωδή το πρώτο πρόσωπο ενικού τρέπεται σε πρώτο πρόσωπο πληθυντικού, κάτι που μας παρακινεί να δούμε ότι σιγά σιγά η σχέση των δύο αυτών προσώπων γίνεται όλο και πιο δυνατή και μας προϊδεάζει ότι στο τέλος θα καταφέρει να ξεπεράσει και την ιδανική σχέση μεταξύ Ορατίου και Μαικήνα, *vidimus* (13), *precamur* (30).⁸⁵ Η σχέση

⁸³ Oliensis (1998) 105, 128, 131. Η άποψη σχετικά με την αποστασιοποίηση του Ορατίου όταν αναφέρεται στο πρόσωπο του αυτοκράτορα εκφράζεται και από τον Heil· βλ. Heil (2005) 50-51.

⁸⁴ Oliensis (1998) 134. Οι όροι που αποδεικνύουν ότι δεν επρόκειτο για ένα άνθρωπο προσκολλημένο στον αυτοκράτορα είναι για παράδειγμα οι *vester* (21) και *vestris* (25).

⁸⁵ Oliensis (1998) 127.

ανάμεσα στους δύο και κυρίως ο έπαινος του Αυγούστου εκ μέρους του Ορατίου θεωρήθηκε αρκετά ανώτερος από τους επαίνους στους οποίους προβαίνει για παράδειγμα ο Πίνδαρος.⁸⁶

Η σχέση ανάμεσά τους χρησιμοποιήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις ως έναυσμα προκειμένου να συγκριθεί η αντιμετώπιση του αυτοκράτορα προς το πρόσωπο του Ορατίου και η αντίστοιχη αντιμετώπισή του προς άλλες ποιητικές μορφές, όπως για παράδειγμα προς τον Οβίδιο. Ο Οβίδιος, μάλιστα, στο έργο του *Tristia* χρησιμοποιεί ορατιανά αποσπάσματα, με απώτερο σκοπό του να μειώσει τον θυμό που είχε προς τον ίδιο ο Αύγουστος (Ον. *Tr.* 2.21-26).⁸⁷

2.3 Η αντιμετώπιση άλλων προσωπικοτήτων από τον Οράτιο

Στην ανάλυση *Ωδών* που θα εντάξουμε σε διάφορες θεματικές, θα πειστούμε ότι ο Οράτιος δεν είναι ένας άνθρωπος που εξυμνεί ή ασχολείται μόνο με ανθρώπους που είχαν κάτι να του προσφέρουν, όπως οι δύο πιο πάνω προσωπικότητες. Εάν πίστευε ότι όφειλε να εγκωμιάσει κάποιο πρόσωπο, ακόμη και αν δεν ήταν σύμφωνος ούτε ο Μαικήνας ούτε ο αυτοκράτορας, αυτός θα το έπραττε. Αυτή η τακτική, εξάλλου, ήταν κάτι που εφαρμοζόταν γενικότερα στη λατινική λογοτεχνία.⁸⁸

Ένα από τα παραδείγματα που το αποδεικνύουν εντοπίζεται στο τέταρτο βιβλίο των *Ωδών* του, αλλά και στο πρώτο βιβλίο των *Επιστολών* του, σε ποιήματα κατά τα οποία συμβουλεύει τον Τορκουάτο να ζει τη ζωή του επισημαίνοντας ότι ο χρόνος περνάει πολύ γρήγορα. Δεν επρόκειτο για έναν άνθρωπο με πολιτικά αξιώματα, αλλά θεωρήθηκε απλώς ως ένας προσωπικός *amicus* του ποιητή.⁸⁹ Πέραν της συγκεκριμένης περίπτωσης, είναι πραγματικά αξιοσημείωτη η επιλογή του να αναφερθεί σε πολλές περιπτώσεις σε πρόσωπα τα οποία, παρόλο που είτε υπήρξαν στο παρελθόν στρατιώτες είτε είχαν στην κατοχή τους οποιοδήποτε πολιτικό αξίωμα, είχαν εναντιωθεί στον Οκταβιανό Αύγουστο. Αυτή του η τακτική πιθανόν να υποδηλώνει την ανοχή απέναντι στα λάθη, καθώς και ο

⁸⁶ Hills (2005) 118.

⁸⁷ Ingleheart (2009) 130. Ο Οβίδιος σε ορισμένα σημεία του έργου αντιμετωπίζει τον Οράτιο με ειρωνεία, καθώς θεωρεί πως αδικώς του έχουν αποδοθεί τόσες καλές πράξεις από τους ηγεμόνες, εφόσον θεωρούσε ότι ο ίδιος, σε αντίθεση με τον Οράτιο, ποτέ δεν προέβη σε τόσο επιβλαβείς στίχους προς συγκεκριμένα πρόσωπα· βλ. Ingleheart (2009) 139.

⁸⁸ Barchiesi (2006) 157· βλ. επίσης Murray (1985) 48. Αποτελεί μία από τις πρακτικές που αποδεικνύουν μία πραγματικά γνήσια φιλία, κατά την κρίση του Murray· βλ. σελ. 50.

⁸⁹ Johnson (2004) 70.

ίδιος στο παρελθόν είχε πολεμήσει στο πλευρό του Βρούτου και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της μάχης των Φιλίππων.

Εκτός όμως από το πολιτικό πλαίσιο, θα καταλάβουμε ότι η *amicitia* του Ορατίου με τον φίλο του και επίσης ένδοξο ποιητή Βιργίλιο αποτελούν ένα από τα πιο σημαντικά παραδείγματα που μας βοηθούν να οδηγηθούμε σε ορισμένα συμπεράσματα. Μέσω της διακειμενικότητας μεταξύ των δύο πιο πάνω ποιητών φαίνεται ότι η συμβολή του Βιργίλιου υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τον Οράτιο, καθώς τον βοήθησε να κατανοήσει ότι πέραν της ενασχόλησής του με τη λυρική ποίηση και θεματικές όπως ο έρωτας, η φιλοσοφία, η φιλία κλπ. είναι επίσης ικανός να ανταπεξέλθει εξίσου καλά, εάν επιδιώξει να ασχοληθεί με πολέμους και να εγκωμιάσει τους νικητές, σε θέματα με τα οποία ασχολείτο κατά κύριο λόγο το έπος και προς τα οποία ο ίδιος για αρκετό χρονικό διάστημα εξέφραζε *recusatio*.⁹⁰

⁹⁰ Zarecki (2010) 255.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η *amicitia* μέσα από το περιεχόμενο των Ωδών.

-
- 3.1 Ενδείξεις της *amicitia* μέσω του συμποσίου
 - 3.2 Η ανάδειξη της *amicitia* μέσα από τις προπεμπτικές Ωδές.
 - 3.3 Η σημασία της συμβουλής για την *amicitia*
 - 3.4 Οι παραλληλισμοί του έρωτα και της φιλίας μέσα από τις Ωδές.
 - 3.5 Η *amicitia* μέσα από τη φιλοσοφία
 - 3.6 Η ανάδειξη της *amicitia* μέσα από τον έπαινο
-

3.1 Ενδείξεις της *amicitia* μέσω του συμποσίου

Πιο πάνω έχουμε αναφερθεί στη σημασία που διαδραμάτιζε το συμπόσιο στον κόσμο της Ρώμης, κάτι που θα επιδιώξουμε τώρα να τεκμηριώσουμε μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Ανάμεσα στις ωδές με τις οποίες θα ασχοληθούμε συγκαταλέγεται και η ωδή 1.20, κατά την οποία προσκαλεί ο Οράτιος τον Μαικήνα στο σπίτι του, στο οποίο επικρατεί ένα περιβάλλον συμποσίου. Τονίζει ότι θα φροντίσει ο ίδιος ο Οράτιος το κρασί που πρόκειται να προσφέρει στον Μαικήνα, δείχνοντας ήδη με τον τρόπο αυτό την βαθιά εκτίμηση που έχει προς το πρόσωπό του: *quod ego ipse testa / conditum levi* (2-3). Είναι άξιο αναφοράς ότι δεν πρόκειται να του προσφέρει αναμειγμένο, παρά γνήσιο κρασί από το Καίκουβο.⁹¹ Μέσω της πράξης του αυτής ίσως να υποδηλώνεται και η γνήσια σχέση ανάμεσα στους δύο.⁹² Ορισμένοι όμως μελετητές υποστήριξαν ότι γενικότερα στην ωδή δε διακρίνεται σε τόσο μεγάλο βαθμό η γνησιότητα της σχέσης τους όσο το κοινωνικό χάσμα που υπήρχε ανάμεσά τους.⁹³ Ο έπαινος προς τον Μαικήνα εντοπίζεται κατά κύριο λόγο μέσα από τον πέμπτο στίχο: *clare Maecenas eques*, στον οποίο μαρτυρείται εμμέσως η άρνηση του Μαικήνα να ενταχθεί στη Σύγκλητο ως *homo novus* και αντίστοιχα η προτίμησή του να συνεχίσει να υπηρετεί την τάξη των ιππέων.⁹⁴ Σε μία διαφορετική ανάγνωση της ωδής όμως προέβη ο Engstrom, ο οποίος δε θεωρεί ότι πρόκειται για μία ωδή στην οποία εντοπίζονται ενδείξεις της *amicitia*, αλλά αντιθέτως θεωρεί ότι η πρόσκληση του Ορατίου αφορά κάποιον συγκεκριμένο σκοπό.⁹⁵

⁹¹ Για περισσότερα στοιχεία όσον αφορά τη σημασία του κρασιού μέσα στην ποίηση του Ορατίου βλ. McKinley (1946).

⁹² Γρόλλιος (1996³) 219.

⁹³ Αυτή τη σκέψη υποστηρίζουν τόσο ο Γρόλλιος όσο και οι Nisbet & Hubbard στηριζόμενοι κυρίως στην αντίθεση των λέξεων *tu* και *mea*: βλ. Γρόλλιο (1996³) 218· πβ. Nisbet & Hubbard (1970) 252.

⁹⁴ Γρόλλιος (1996³) 216, 218.

⁹⁵ Engstrom (2016) 31.

Η φιλία παρόλα αυτά μέσω του συμποσίου διακρίνεται και μέσω της ωδής 1.36. Δεν αφορά μία απλή συνάντηση μεταξύ φίλων, αλλά μία θερμή υποδοχή του Πλωτίου Νουμίδα, ο οποίος μόλις επέστρεψε από τις πολεμικές επιχειρήσεις στην Ισπανία. Κάτι που δε συναντάμε συχνά στην ποίηση του Οράτιου και το εντοπίζουμε στην παρούσα ωδή είναι το γεγονός ότι δε γίνεται αναφορά κυρίως στη φιλία που έδενε τον ίδιο με τον Νουμίδα, αλλά στη φιλία του τελευταίου με τον Λαμία, έναν συμπολεμιστή του. Η αναφορά στη φιλία τους γίνεται κατά κύριο λόγο στη δεύτερη στροφή. Φαίνεται πως πρόκειται για μία δυνατή *amicitia*, καθώς ο Οράτιος εστιάζει στην παιδική τους ηλικία. Από τότε μέχρι την ενήλική τους ζωή έζησαν μαζί, επομένως οποιαδήποτε αναφορά στη σχέση μεταξύ ποιητή και Νουμίδα, θα ήταν περιττή.

*caris multa sodalibus,
nulli plura tamen dividit oscula
quam dulci Lamiae, memor
actae non alio rege puertiae
mutataeque simul togae.*

(Hor. C. 1.36.5-9)

Ο Οράτιος, παρόλο που θεωρήθηκε ότι υποβάθμισε τη θέση του Νουμίδα σε σύγκριση με τους υπόλοιπους άνδρες που αναφέρει στα ποιήματά του, εμπειρικλείει μέσα στη μικρή αυτή ωδή τις δύο σημαντικότερες, όπως φαίνεται, για τον ίδιο αρετές. Μετά από ένα τόσο μακροχρόνιο ταξίδι μοιράζει την αγάπη του πρωτίστως στον παιδικό του φίλο: *nulli plura tamen dividit oscula quam dulci Lamiae* (6-7) και έπειτα στην αγαπημένη του: *nec Damalis novo / divelletur adultero / lascivis hederis ambitiosior* (18-20).⁹⁶ Στη δεύτερη στροφή, για να αναφερθεί στον κοινό οδηγό που είχαν στη ζωή τους ο Νουμίδας και ο Αίλιος Λαμίας, επιλέγει να χρησιμοποιήσει το ουσιαστικό *rege*. Είναι μία εύστοχη λεξιλογική επιλογή, για τον λόγο ότι παραπέμπει σε ένα παιδικό παιχνίδι, στο οποίο ο όρος *rex* απευθυνόταν στο πιο ικανό από όλα τα παιδιά που λάμβαναν μέρος στο παιχνίδι αυτό. Πέραν όμως τούτου, πρόκειται για ένα χαρακτηρισμό που πολύ συχνά χρησιμοποιούσε ένας πελάτης για να αναφερθεί στον πάτρωνά του, κάτι το οποίο έπραττε κατά κόρον και ο ίδιος ο Οράτιος. Μία από αυτές τις περιπτώσεις είναι η σάτιρα 1.3.

⁹⁶ Σχετικά με την υποβάθμιση βλ. Nisbet & Hubbard (1970) 401.

στην οποία και τον εξυψώνει για τις σωστές του αποφάσεις, μία εκ των οποίων υπήρξε και η *amicitia* μεταξύ τους.⁹⁷

Σημαντική είναι και η ωδή 3.8, κατά την οποία ο Οράτιος προσκαλεί και πάλι τον Μαικήνα να διασκεδάσουν μία σημαντική για τον ίδιο ημέρα, αφού πρόκειται για την επέτειο της ημέρας κατά την οποία κινδύνευσε να πεθάνει από τη πτώση ενός δέντρου. Αψηφώντας οποιαδήποτε ταραχή συμβαίνει στην πόλη δράττεται της ευκαιρίας να επαναπροσδιορίσει τη σημασία που έχει στη ζωή του ο Μαικήνας. Η ωδή ξεκινά με μία απορία που πιθανόν να δημιουργηθεί στον Μαικήνα όταν αντικρίσει όλα όσα ετοίμασε για αυτόν ο ποιητής. Πριν ακόμη αναφερθεί στον λόγο της πρόσκλησής του, προβαίνει σε μία εγκωμιαστική αναφορά προς αυτόν: *docte sermones utriusque linguae* (5).

Αφού του εξήγησε τον λόγο διοργάνωσης του συμποσίου αυτού, τον συμβουλεύει να απομακρύνει σκέψεις που τον δυσαρεστούν, ακριβώς για να απολαύσει όλα όσα έχει ετοιμάσει για αυτόν ο φίλος του. Η υπερβολή στην οποία προβαίνει όταν τον παρακινεί να πει μαζί του εκατό ποτήρια κρασί αποτελούσε ένα αρκετά σύνηθες φαινόμενο στη λατινική ποίηση, καθώς δήλωνε τα χρόνια που απέμεναν στον άνθρωπο αυτό: *sume, Maecenas, cyathos amici / sospitis centum et vigiles lucernas / prefer in lucem* (13-15).⁹⁸ Ο Μαικήνας ήταν λάτρης της ηρεμίας και της αρμονίας και ακριβώς αυτό επιδιώκει να δημιουργήσει ο ποιητής, για να περάσει όσο το δυνατόν πιο όμορφα: *procul omnis esto / clamor et ira* (15-16).⁹⁹

Ο Οράτιος υπήρξε άνθρωπος που χωρίς καμία αμφιβολία νοιαζόταν ανέκαθεν για τα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της Ρώμης. Το γεγονός ότι καλεί στην περίπτωση αυτή τον αγαπητό του φίλο να ξεχάσει για λίγο τις δημόσιες έγνοιες του δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ως αδιαφορία εκ μέρους του για όλα αυτά. Εξάλλου μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα διαβεβαιώνει τον φιλοξενούμενό του ότι όλα μέχρι στιγμής έχουν αίσιο τέλος για τη Ρώμη, χάρη στους ισχυρούς στρατηγούς της, (στ. 17-24). Μέσα από την επιλογή του να αναφερθεί στα συγκεκριμένα παραδείγματα μπορούμε να εντοπίσουμε και μία νύξη στον αυτοκράτορα, εφόσον χάρη στον ίδιο οφείλεται για παράδειγμα ο περιορισμός των Σκυθών. Εκτός όμως από την έμμεση αναφορά του, μέσα από αυτά επαινεί και τον Μαικήνα, καθώς τονίζει ότι, παρόλο που δεν είχε την ευθύνη

⁹⁷ Γρόλλιος (1996³) 334· βλ. επίσης Reckford (1959) 200. Ο όρος *rex* χρησιμοποιείται επίσης για να δηλωθεί η αντιμετώπιση ενός παρασίτου προς κάποιον πάτωνα και εντοπίζεται κυρίως σε κωμωδίες· βλ. Καλλέργη (2018) 204-205.

⁹⁸ Nisbet & Rudd (2004) 128.

⁹⁹ Μπαλλάς (1990) 53.

να ασχολείται με τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της πόλης του, θεωρούσε ηθικό καθήκον να προβαίνει συνεχώς στις απαραίτητες ενέργειες που θα βοηθούσαν τη Ρώμη να ξεφύγει από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς πολέμους.¹⁰⁰

Τη δύναμη που είχε το συμπόσιο την καταλαβαίνουμε και μέσα από την ωδή 3.29. Όπως συνέβη και στην ωδή 3.8., ο Οράτιος προσκαλεί και πάλι τον Μαικήνα στο σπίτι του. Η σύγκριση ανάμεσα στις δύο πιο πάνω ωδές γίνεται εντονότερη, όταν γίνει αντιληπτό ότι ενώ η ωδή 3.8. ολοκληρώνεται με εστίαση στο πρόσωπο του Μαικήνα, στην ωδή 3.29 παρατηρείται ακριβώς το αντίθετο, εφόσον ο αναγνώστης στρέφει όλο του το ενδιαφέρον στο πώς πρόκειται να αντιμετωπίζει στο εξής τη ζωή του ο Οράτιος.¹⁰¹ Είναι η στιγμή κατά την οποία θα μπορούσαμε να πούμε με βεβαιότητα ότι παρουσιάζεται ένας Οράτιος έτοιμος να αντιμετωπίσει τα πάντα.

Όλο αυτό το διάστημα ο Μαικήνας του έδωσε τα απαραίτητα εφόδια, τα οποία χρησιμοποίησε αργότερα στη συγγραφή κυρίως των *Επιστολών*, για να του δείξει στο τέλος ότι και ο ίδιος ο προστάτης του έχει χρέος απέναντί του. Τη διάκριση που χαρακτήριζε επομένως τη μεταξύ τους σχέση διαδέχεται τώρα μία αρκετά ισότιμη φιλία.¹⁰² Αυτό το είδος φιλίας τεκμηριώνεται μεταξύ άλλων και μέσα από την επιλογή του Ορατίου να χρησιμοποιήσει επιρρήματα και αντωνυμίες, όπως *iam* (17, 18, 21) και *tu* (25), λέξεις οι οποίες δεν παραπέμπουν σε μία προσταγή μεταξύ άνισων φίλων, αλλά αντιθέτως σε ένα διάλογο ανάμεσα σε ισότιμα πρόσωπα. Στο κατεξοχήν φιλοσοφικό του έργο μπορεί πια να παροτρύνει και να συμβουλεύει τον Μαικήνα πέραν των κοινωνικών και των πολιτικών θεμάτων ακόμη και για τη φύση της ίδιας της *amicitia*. Δε θέτει πια ως προτεραιότητά του τις υποχρεώσεις απέναντι σε κάποιον, όπως έκανε παλαιότερα, αλλά τώρα πια θεωρεί πως προέχουν οι δικές του ανησυχίες και ο ίδιος λαμβάνοντας τον ρόλο ενός δασκάλου θα επιδιώξει να περάσει στο αναγνωστικό του κοινό το μήνυμα ότι τώρα πια οι άλλοι θα αναζητούν από τον ίδιο τη βοήθειά του.¹⁰³

Είναι αρκετά σημαντικό ότι επιλέγει να ξεκινήσει την τελευταία ωδή πριν τον επίλογο της συλλογής των τριών πρώτων βιβλίων με μία φράση που εύκολα παραπέμπει στην εναρκτήρια ωδή. Στην παρούσα περίπτωση όμως, δεν εμμένει ο ποιητής σε ένα

¹⁰⁰ Μπαλτάς (1990) 53, Nisbet & Rudd (2004) 129.

¹⁰¹ Woodman (2022)

¹⁰² Αν και πρόκειται για την επικρατέστερη άποψη, έχει διατυπωθεί επίσης και η σκέψη ότι ούτε στο σημείο αυτό μπορούμε να μιλήσουμε για δύο ισότιμα πρόσωπα, λόγω της σύνδεσης που είναι δυνατόν να δημιουργηθεί ανάμεσα στη δουλεία και τη φιλία: βλ. Engstrom (2016) 53.

¹⁰³ Bowditch (2001) 165, 167, 171-172.

μεγαλειώδες και υψηλό ύφος, αλλά ήδη από τη δεύτερη στροφή αντιλαμβανόμαστε μία πλήρη οικειότητα μεταξύ των δύο συμποσιαστών.¹⁰⁴ Αν και θα μπορούσαμε να την εντάξουμε στη θεματική που αφορά τις φιλοσοφικές ωδές, εν τούτοις μέσω του συμποσίου μπορούμε εύκολα να εστιάσουμε σε μεγαλύτερο βαθμό στον φίλο Οράτιο. Αντιλαμβάνεται ότι ο άνθρωπος που τόσο τον έχει βοηθήσει χρειάζεται μία συμβουλή και είναι δίπλα του για να του την προσφέρει. Έχει φυλάξει για αυτόν ένα γλυκόπιτο κρασί και τώρα είναι η κατάλληλη ώρα για να το απολαύσουν παρέα. Το όνομα του Μαικήνα τοποθετείται εσκεμμένα ανάμεσα στους όρους *flore* και *rosarum* (3), ούτως ώστε να μεταφέρει ο Οράτιος στους αναγνώστες με τη χρήση ενός υπερβατού σχήματος την αξία που προσδίδει στον αγαπητό του φίλο. Η έντονη επιθυμία του να έρθει ο αγαπημένος του φίλος στο σπίτι του διακρίνεται μέσα από το *iamdudum*.¹⁰⁵

*Tyrrhena regum progenies, tibi
non ante verso lene merum cado
cum flore, Maecenas, rosarum et
pressa tuis balanus capillis
iamdudum apud me est.*

(Hor. C. 3.29.1-5)

Στις πρώτες δύο στροφές προβαίνει σε πολυτελείς αγορές με σκοπό να ευχαριστήσει τον πάτρωνά του και λίγο πιο κάτω, συγκεκριμένα στην τέταρτη στροφή του, αναφέρει πως πολλές φορές στα σπίτια των φτωχών βρίσκουν λύτρωση οι πλούσιοι άνθρωποι από τις ανησυχίες που τους προκαλεί η καθημερινότητά τους.¹⁰⁶ Συζήτηση έχει προκαλέσει το παρόν ποίημα σχετικά με μία αναφορά του Ορατίου σε μία από τις έγνοιες που είχε στο μυαλό του ο Μαικήνας για τη Ρώμη. Θεωρήθηκε λοιπόν ότι μέσα από τέτοιες αναφορές ίσως να απέρριπτε την άποψη που σημειώσαμε και πιο πάνω, ότι δηλαδή ποτέ δεν επρόκειτο να αναφερθεί σε ένα μυστικό που αφορούσε ένα τόσο αγαπητό του φίλο, όπως ήταν ο Μαικήνας. Πιθανόν να είχαν γίνει κάποιες συζητήσεις για το παρόν ζήτημα ανάμεσα σε αυτόν και κάποια άλλα πρόσωπα, οι οποίες δεν έπρεπε να γίνουν γνωστές.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Γρόλλιος (1998) 326.

¹⁰⁵ Γρόλλιος (1998) 322.

¹⁰⁶ West (2002) 250.

¹⁰⁷ Woodman (2022) 364. Ο ίδιος ο Woodman θεωρεί ότι μάλλον δε συνέβαινε κάτι τέτοιο.

Ένα ακόμη σημαντικό σημείο της ωδής αυτής είναι το παρακάτω. Ο ποιητής μας παρουσιάζεται πια ως *ille potens sui* (41). Είναι κύριος του εαυτού του, ικανός να αντεπεξέλθει σε οποιοδήποτε εμπόδιο και πάνω από όλα είναι ικανός να αναφωνήσει: *vixi*.¹⁰⁸ Κατάφερε να αντιμετωπίσει την τύχη του, έστω κι αν αυτή τον οδήγησε προηγουμένως σε πολλές καταστροφές.¹⁰⁹ Έχει εμπιστοσύνη στον εαυτό του, γιατί ξέρει ότι, παρόλο που το παρόν βρίσκεται στα δικά του χέρια, το μέλλον βρίσκεται μονάχα στα χέρια του *Pater*, όπως αποκαλεί τον Δία, και συνεπακόλουθα στα χέρια του ίδιου του αυτοκράτορα.

ille potens sui

laetusque deget cui licet in diem

dixisse vixi: cras vel atra

nube polum Pater occupato

vel sole puro

(Hor. C. 3.29.41-45)

Πράγματι, είτε ο θεός Δίας είτε ο επίγειος Δίας, όπως έχει ονομαστεί ο Αύγουστος, βοήθησαν αρκετά τον ποιητή. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση τη μεγαλύτερη δύναμη δε φαίνεται να έχει στα χέρια του ούτε ο αυτοκράτορας ούτε ο Μαικήνας, αλλά η ίδια η *Fortuna*. Αυτή είναι κατά τη γνώμη του πλέον υπεύθυνη για όλα όσα πρόκειται να έρθουν και αυτή του η σκέψη τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δε θα χρειαστεί άλλο την πολύτιμη βοήθεια που μέχρι τότε λάμβανε από όλους αυτούς. Το ρήμα *resigno* (54) που χρησιμοποιείται στην παρούσα περίπτωση το χρησιμοποιεί επίσης και στην επιστολή 1.7.34, στην οποία εντοπίζονται αρκετά κοινά σημεία με την παρούσα ωδή.¹¹⁰ Ο χρόνος, όπως ο ίδιος αναφέρει, προχωρά παίρνοντας μαζί του τα πάντα. Ανάμεσα σ' όλα αυτά λοιπόν συγκαταλέγονται και όλες οι υπηρεσίες που τόσα χρόνια του προσφέρθηκαν απλόχερα κατά κύριο λόγο από τον Μαικήνα.

Στην ωδή 3.8, κατά την οποία και πάλι ο Οράτιος τον συμβούλευε να χαλαρώσει για λίγο, προκειμένου να απολαύσει το συμπόσιο, δε διακρινόταν πλήρης ανεξαρτησία, γιατί η προσφορά των δώρων αφορούσε τη συγκεκριμένη στιγμή: *parce privatus nimium cavere et / dona praesentis cape laetus horae / ac linque severa* (Hor. C. 3.8.26-28). Δεν ήταν επομένως ακόμη σε θέση να αναφέρει ότι όλα αυτά ανήκαν στο παρελθόν, κάτι που

¹⁰⁸ Γρόλλιος (1998) 325, Woodman (2022) 368.

¹⁰⁹ Reckford (1969) 98. Θεωρεί μάλιστα ότι η συγκεκριμένη ωδή προϋδεάζει για τις συμβουλές που θα δώσει ο Οράτιος στις *Επιστολές* του σε ανθρώπους που το έχουν ανάγκη.

¹¹⁰ Tarrant (2020) 89

πράττει τώρα. Το ουσιαστικό *praesidium*, το οποίο επέλεξε για να δηλώσει στην πρώτη ωδή της συλλογής του την προστασία που είχε από τον Μαικήνα, χρησιμοποιεί και εδώ, πιθανόν για να δείξει ότι τώρα πια αυτοί που θα τον βοηθήσουν στην περίπτωση που βρεθεί σε κάποιο κίνδυνο είναι οι ίδιοι οι θεοί.¹¹¹

tunc me biremis praesidio scaphae

tutum per Aegaeos tumutlus

aura feret geminusque Pollux

(Hor. C. 3.29.62-64)

Άλλη μία περίπτωση στην οποία εκφράζει τα φιλικά του αισθήματα ο Οράτιος μέσω του συμποσίου είναι η ωδή 4.12, αποδέκτης της οποίας δεν είναι ο Μαικήνας αλλά ο Βιργίλιος. Υπήρξε έντονη διαφωνία εάν πρόκειται για τον ποιητή Βιργίλιο ή απλώς ήταν θέμα συνωνυμίας και ο ποιητής απευθυνόταν σε ένα άλλο Βιργίλιο. Αυτό που έκανε τους μελετητές να αμφισβητήσουν την αφιέρωσή της σ' αυτόν τον ποιητή ήταν η αναφορά σε ένα εμπόρευμα μυροδοχείου, *onyx nardi*, το οποίο τους έκανε να σκεφτούν ότι ίσως θα απευθυνόταν σε κάποιον έμπορο. Θεώρησαν επίσης ότι δε θα μπορούσε να αναφέρεται στον ποιητή λόγω της ταπεινωτικής αντιμετώπισής του, ειδικότερα τώρα που είναι πια νεκρός.¹¹² Σήμερα όμως η *opinio communis* υποστηρίζει πως απευθυνόταν στον γνωστό ποιητή. Οι περισσότεροι μελετητές στηρίζονται στη διαφορά χρονολογίας της συγγραφής και της δημοσίευσης του εν λόγω ποιήματος. Επίσης θεωρούν ότι εξαιρετικά βοηθητικός είναι και ο μελαγχολικός τόνος της ωδής, αφού είναι πολύ πιθανόν να σκιαγραφεί τη στενοχώρια την οποία φαίνεται να βίωσε ο ποιητής όταν ο Βιργίλιος είχε φύγει από τη ζωή, κάτι το οποίο έγινε μόλις έξι χρόνια πριν να συγγράψει το παρόν ποίημα.¹¹³

Ένα πρώτο στοιχείο που μας βοηθά να υποστηρίξουμε ότι αποδέκτης ήταν ο ποιητής είναι η επιλογή του όρου *comites* στον πρώτο κιάλας στίχο. Οι θρακικοί άνεμοι, οι οποίοι ακολουθούν την άνοιξη σκιαγραφούν πιθανόν τους ακολούθους του ίδιου του Ορατίου προς το *Brundisium*, ένας εκ των οποίων υπήρξε και ο Βιργίλιος. Επιπρόσθετα, μέσα από λεξιλογικές αναφορές που παραπέμπουν σε ποιήματα του Βιργιλίου, φαίνεται ήδη από τις πρώτες στροφές να τον μνημονεύει – εφόσον τώρα πια είναι νεκρός - δείχνοντας με αυτό τον τρόπο την αγάπη του, αλλά κυρίως τη μεγάλη εμβέλεια της ποιήσής του και

¹¹¹ Woodman (2022) 358, 368.

¹¹² Johnson (2004) 160.

¹¹³ Porter (1972) 71· Margheim (2012b) 50.

πόσο σημαντική τη θεωρούσε.¹¹⁴ Ο Alden Smith¹¹⁵ μάλιστα έχει υποστηρίξει ότι τα στοιχεία διακειμενικότητας μεταξύ των ποιητών είναι ένας τρόπος ποιητικού εναγκαλισμού μεταξύ τους, καθώς με μία φράση στο δικό τους ποιητικό κείμενο ωθούν το αναγνωστικό κοινό να μνημονεύσει τον άλλο ποιητή. Η σπουδαιότητα της σχέσης των δύο αυτών φίλων δε διακρίνεται αποκλειστικά από τις κοινές τους λεξιλογικές αναφορές, αλλά μπορεί να αναδειχθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, εάν έχουμε υπόψη μας μία σκέψη την οποίαν διέτύπωσε ο Harrison. Τονίζει λοιπόν ότι είναι δύο αληθινοί φίλοι που έχει ανάγκη ο ένας τη συντροφιά και τις συμβουλές του άλλου, καθώς ο προσκεκλημένος στη συνάντηση η οποία έχει διευθετηθεί από τον Οράτιο είναι αποκλειστικά ο Βιργίλιος.¹¹⁶

Η ωδή 4.12. αποτελεί έναν από τους τρόπους να επαινέσει ο Οράτιος την ποίηση του Βιργιλίου και φαίνεται να το πράττει με πολύ έξυπνο τρόπο. Προσκαλεί λοιπόν τον φίλο του σε ένα συμπόσιο, στο οποίο πρέπει να φέρει οπωσδήποτε το δικό του κρασί, που θα εξαγοράσει με πολύτιμο νάρδο. Αυτό μας δείχνει τη σημασία της ποίησης του Βιργιλίου, η οποία δε θα μπορούσε να προβληθεί από κάποιον άλλο καλύτερα, παρά μόνο από τον ίδιο τον Οράτιο. Ο τρόπος συγγραφής του τη δεδομένη στιγμή διαφέρει κατά πολύ από τον τρόπο με τον οποίο συνέγραφε στα τρία προηγούμενα βιβλία των *Ωδών*. Τώρα πια η δύναμή του έχει αυξηθεί και εφαρμόζει μία διαφορετική πρακτική σχετικά με τους επαίνους, η οποία παραπέμπει σε εμπορικές διαδικασίες.¹¹⁷

Η 4.12 είναι μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ωδή και για έναν ακόμη λόγο, ο οποίος αφορά τη σειρά στην οποία είναι τοποθετημένη μέσα στο τέταρτο βιβλίο. Εάν έχουμε υπόψη μας, όπως πολύ έξυπνα διατύπωσε ο Zarecki,¹¹⁸ τη δομή του πρώτου βιβλίου, ίσως να μπορέσουμε να θεωρήσουμε το πρόσωπο του Βιργιλίου ως ένα πρόσωπο που τύγχανε πραγματικά μεγάλης εκτίμησης από τον Οράτιο. Στο πρώτο βιβλίο αναφέρθηκε πρωτίστως στον Μαικήνα και έπειτα στον Οκταβιανό και τον Βιργίλιο αντίστοιχα. Αυτό όμως δεν το πράττει και στο τέταρτο βιβλίο, αλλά παρόλο που οι δύο προηγούμενες ωδές είτε ανακαλούν τον Βιργίλιο (4.10) είτε αφιερώνονται στον Μαικήνα (4.11), επιλέγει και πάλι να απευθυνθεί στην ωδή 4.12 προς τον επικό ποιητή και όχι στον Αύγουστο.

¹¹⁴ Margheim (2012b) 51, 52.

¹¹⁵ Smith (1997) 20.

¹¹⁶ Zarecki (2010) 257. Η άποψη του Harrison (non vidi) αναφέρεται στη μελέτη του Zarecki.

¹¹⁷ Johnson (2004) 165.

¹¹⁸ Zarecki (2010) 249.

Δε θα ήταν παράλογο, όπως εξάλλου και έγινε, να κατηγορηθεί ο Οράτιος για τον λόγο ότι ενώ στην ωδή 1.24 φαίνεται να θεωρεί *nefas* την επαφή με τον νεκρό και τη μη αποδοχή του θανάτου του, στο τέταρτο βιβλίο της συλλογής του τον προσκαλεί σε ένα συμπόσιο. Ακριβώς εδώ θα πρέπει να σταθούμε, για να αποδείξουμε ότι η πρόθεσή του ήταν να αναδείξει μέσα από την εικόνα ενός συμποσίου τη δυνατή φιλία που τους έδενε και το γεγονός ότι οι τόσο καλοί ποιητές δε θα περάσουν στην αφάνεια, γιατί οι σωστοί και έντιμοί τους φίλοι θα τους μνημονεύουν επίσης στα δικά τους έργα. Σκοπός του δεν είναι σε καμία περίπτωση να επαναφέρει τον Βιργίλιο στη ζωή, όπως ο ίδιος ο επικός ποιητής επεδίωκε για τον φίλο του Κοϊντίλιο, αλλά εστιάζοντας στον ίδιο να τιμήσει τη μνήμη του.¹¹⁹ Η «πνευματική» παρουσία του φίλου του αυτού διακρίνεται κυρίως στο τέταρτο βιβλίο και συγκεκριμένα στις ωδές που σχετίζονται με τον έπαινο. Πολύ πιθανόν να εφαρμόζει αυτή την τακτική για να μας οδηγήσει σταδιακά σ' αυτά που έχει να μας πει στην ωδή 4.15.¹²⁰ Έχει επίσης συνδεθεί ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει τον νεκρό του φίλο με τον τρόπο αντιμετώπισης του Αυγούστου, καθώς τον ανακουφίζει επισημαίνοντας ότι ακόμη κι όταν οδηγηθούν στον θάνατο εξέχουσες προσωπικότητες όπως αυτός, ο ίδιος θα μεριμνήσει όσον αφορά την εκτίμηση που θα του δείχνει ο κόσμος της Ρώμης.¹²¹

Ας περάσουμε τώρα στην ωδή 2.7. Πρόκειται για είδος καλωσορίσματος που συναντάται ήδη στον Όμηρο, τον Αλκαίο και πολλούς άλλους ποιητές ποικίλων λογοτεχνικών ειδών.¹²² Ίσως να προσπαθεί να μεταφέρει εδώ τη βαρύτητα που έδωσε στην αμέσως προηγούμενη ωδή, η οποία θα αναλυθεί πιο κάτω σε άλλη θεματική. Στην παρούσα ωδή όμως, σε αντιδιαστολή με τη 2.6, ο Οράτιος δεν μας οδηγεί στο μέλλον και στα βαθιά γεράματα κατά τη διάρκεια των οποίων θα έχει ανάγκη έναν άνθρωπο, αλλά παρακολουθούμε την αφήγηση του Ορατίου να αναφέρεται κυρίως σε γεγονότα του παρελθόντος, τα οποία υπήρξαν καθοριστικά για τον ίδιο. Παριστά ως πρωταγωνιστή έναν εγκάρδιο φίλο με τον οποίο έχει περάσει αρκετές καταστάσεις, ένα φίλο που δεν είναι άλλος από τον Πομπήιο Βάρο.

¹¹⁹ Margheim (2012b) 63-64.

¹²⁰ Zarecki (2010) 247.

¹²¹ Johnson (2004) 162-163.

¹²² Nisbet & Hubbard (1978) 107. Για σύγκριση της ωδής 2.7 με τον επωδό 9 βλ. Oestreicher (2016) 30-34. Ο Oestreicher υποστηρίζει ότι, σε αντίθεση με τον επωδό 9, ο Οράτιος σε αυτή την περίπτωση δεν εστιάζει σε όλα όσα χώρισαν τους δύο φίλους, αλλά αντιθέτως σε όλα αυτά τα οποία οδήγησαν στην επανένωσή τους.

Έχει μεσολαβήσει, όπως θα δούμε, ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο δεν έχουν ανταμώσει οι δύο αυτοί φίλοι. Αυτό όμως δεν υπήρξε, όπως φαίνεται, αποτρεπτικός παράγοντας προκειμένου να διστάσει ο Οράτιος να εκφράσει την αγάπη του απέναντι στον παλιό του συμπολεμιστή. Το γεγονός ότι οι δύο αυτοί φίλοι τότε δεν είχαν ακολουθήσει τα στρατεύματα του Οκταβιανού Αυγούστου, μας επιβεβαιώνει ότι δε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ένα «στρατευμένο» ποιητή.

Οι δύο αυτοί φίλοι λοιπόν έχουν οδηγηθεί στα έσχατα του κόσμου, όπως ελπίζει να συμβεί και στην αμέσως προηγούμενη ωδή με τον Σεπτίμιο.¹²³ Όροι όπως *tecum* (1), *cum quo* (6), *tecum* (9), μπορούν να φανερώσουν τα δυνατά στοιχεία που τους ενώνουν.¹²⁴ Ανάμεσα σ' αυτούς τους όρους θα μπορούσε να συμπεριληφθεί και η μετοχή *deducte* (2), η οποία μεταφράζεται ως οδηγός. Η ιστορική πραγματικότητα όμως ανάμεσα στον Βρούτο και τον Οράτιο, μας βοηθά να εστιάσουμε σε μία διαφορετική προσέγγιση. Οι μελετητές Nisbet και Hubbard¹²⁵ θεώρησαν ότι πιθανόν να υπονοεί την ανικανότητα του Βρούτου να οδηγεί τα στρατεύματα στηριζόμενοι στο έργο [Caes.] *Bell. Alex. 7.1: ut ad extremum periculi omnes deducti viderentur*. Επιπρόσθετα, θεώρησαν πως εάν το πρόθημα *de* του *deducte* είναι το αντίστοιχο του α-στερητικού της ελληνικής γλώσσας, τότε είναι ακόμη μεγαλύτερη η υπόνοια του Ορατίου για ένα αρχιστράτηγο ο οποίος τους κατηύθυνε συνεχώς προς τον λάθος δρόμο, επομένως προς την καταστροφή τόσο των ιδίων όσο και της ίδιας της Ρώμης.¹²⁶

Εκτός όμως από το *deducte*, εκφράζει τη δυσαρέσκεία του όχι αποκλειστικά απέναντι στον Βρούτο, αλλά και σε ολόκληρη τη *res publica*, αναφερόμενος στη *ρίψασπία* και στην άτακτη φυγή.¹²⁷ Για να φτάσουν στο σημείο οι στρατιώτες να ρίξουν την ασπίδα τους και να οδηγηθούν σε άτακτη φυγή, πράγμα που συμβολίζει έλλειψη ανδρείας σύμφωνα με τον κώδικα αξιών στο πεδίο της μάχης, συμπεραίνουμε την αδυναμία πιθανότατα του στρατηγού και την αγανάκτηση των στρατιωτών απέναντί του. Η αναφορά της *ρίψασπίας*, μας οδηγεί αυτόματα σε αρχαίους Έλληνες λυρικούς ποιητές, όπως ακριβώς ο Αρχίλοχος και ο Αλκαίος, με τους οποίους ο Οράτιος επιδιώκει ήδη από την ωδή 1.1 να ταυτιστεί. Η διαφοροποίηση όμως ανάμεσα στους δύο Έλληνες λυρικούς

¹²³ Ο Αλκαίος για παράδειγμα στο δικό του ποίημα καλωσορίσματος απευθύνεται προς τον φίλο του *Αντιμενίδα*, λέγοντάς του: *ἤλθεσ ἐκ περάτων γᾶς* (Αλκ. απ. 350 PMG)· βλ. Nisbet & Hubbard (1978) 107.

¹²⁴ Γρόλλιος (1992) 86.

¹²⁵ Nisbet & Hubbard (1978) 109-110.

¹²⁶ Moles (1987) 60.

¹²⁷ Moles (1987) 62.

ποιητές αλλά και σε ένα βαθμό και ανάμεσα στον ίδιο και τον φίλο του Πομπήιο έγκειται στο γεγονός ότι οι ίδιοι συνέχισαν να πολεμούν, ενώ ο ίδιος κατάφερε στο τέλος να ενταχθεί στο πλευρό του σωστού ανθρώπου.¹²⁸

Μεγάλη έμφαση πρέπει να δοθεί και στη σημασία της λέξης *virtus*, η οποία στην προκειμένη περίπτωση προσδιορίζεται ως *fracta* (10). Ο Βρούτος ακολουθούσε τη στωική φιλοσοφία και ο ίδιος ήταν περίφημος για την ανδρεία του, πράγμα που αποδείχθηκε από την επιλογή του να αυτοκτονήσει το 42 π.Χ. Ωστόσο, ο Οράτιος μας κάνει να σκεφτούμε μήπως πρέπει να αναθεωρήσουμε την άποψή μας για τη *virtus* του Βρούτου, αν δηλαδή αυτή πράγματι ήταν αληθινή. Μία πραγματική αρετή είναι άκαμπτη και δεν είναι δυνατόν να προσδιορίζεται ως *fracta*. Είναι ένας έντεχνος τρόπος του Ορατίου να προβάλλει τις πολιτικές του τοποθετήσεις και να μειώσει τις δυνάμεις των αντιπάλων του, καθώς υποδηλώνεται και η διάσπαση της ίδιας της *res publica* με αυτόν τον τρόπο. Καθόλου τυχαία δεν είναι ούτε η επιλογή της λέξης *fregi* (7) από τον ποιητή μας. Επιλέγοντας αυτό τον όρο, παρόλο που σε αυτή την περίπτωση χρησιμοποιείται για να δηλώσει το «σπάσιμο» μίας ημέρας πολέμου, πιθανότατα υποκρύπτεται μία ειρωνεία και ένας υπαινιγμός για τη δική τους ανανδρή στάση εκείνη την περίοδο, καθώς είχαν επιλέξει να πολεμήσουν υποστηρίζοντας τους λάθος ανθρώπους.¹²⁹

Η έντονη αντιπαράθεσή του προς τον στρατό του Βρούτου εντοπίζεται και στην τρίτη στροφή. Φαίνεται πως ο ίδιος επέλεξε να αποσυρθεί, όταν αντίκρισε τους *minaces* (11), τους απειλητικούς δηλαδή στρατιώτες, να βρίσκονται πια ταπεινωμένοι στο χώμα, *solum* (12). Η εικόνα των απειλητικών στρατιωτών, οι οποίοι αγγίζουν το μιανό χώμα, εντοπίζεται ήδη στην *Ιλιάδα* του Ομήρου: *πρηνέες έν κονίησιν όδάξ λαζοίατο γαϊαν* (Ομ. Β 418). Χρησιμοποιεί αυτό το επίθετο για να εκφράσει μία μομφή προς τους δημοκρατικούς, καθώς προηγουμένως ήταν απόλυτα σίγουροι για τη νίκη τους.¹³⁰

Οι τρεις τελευταίες στροφές του ποιήματος παρουσιάζουν έναν πιο προσωπικό και οικείο τόνο. Ο ποιητής πια περνάει από την αφήγηση των οδυνηρών εμπειριών του πολέμου σε συμβουλές προς τον φίλο του, ούτως ώστε να του δείξει πως οι δύσκολες εκείνες ημέρες έφτασαν πια στο τέλος. Τώρα οι δύο φίλοι έχουν ανάγκη να ξεκουραστούν

¹²⁸ Hills (2005) 44. Μέσω της αναφοράς στον Ερμή ως τον θεό που κατάφερε και άρπαξε τον ποιητή την κατάλληλη στιγμή από τους εχθρούς, πιθανόν να υποκρύπτεται και μία αναφορά στον Οκταβιανό· βλ. Oestreicher (2016) 34.

¹²⁹ Moles (1987) 62.

¹³⁰ Γρόλλιος (1992) 82.

από το παρελθόν και να συνειδητοποιήσουν ότι ο πόνος από τις κακές εμπειρίες θα καταπραυνθεί από την καλή παρέα και το καλό κρασί. Ένας καλός φίλος δε θα όφειλε παρά να προστατεύσει τον φίλο του και αυτό ακριβώς επιχειρεί και σε αυτή την περίπτωση ο Οράτιος για τον Πομπήιο. Τον προστατεύει λέγοντάς του: *depone sub lauru mea* (19). Τον προσκαλεί λοιπόν να απολαύσει τις ποιητικές δάφνες, εφόσον οι δάφνες του πολέμου δεν τους είχαν ευχαριστήσει. Ο Πομπήιος δεν είναι πλέον *sodalis*, αλλά τώρα μετατράπηκε σε *amicus*.¹³¹

3.2 Η ανάδειξη της *amicitia* μέσα από τις προπεμπτικές Ωδές.

Προπεμπτικά ποιήματα ονομάζονται τα ποιήματα που αναφέρονται στη συνοδεία ενός ατόμου που πρόκειται να κάνει κάποιο ταξίδι και εντοπίζονται αρκετά συχνά στη λατινική λογοτεχνία. Μία από τις προπεμπτικές ωδές του Ορατίου είναι η ωδή 1.3. Κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται σε ένα ταξίδι το οποίο έκανε ο Βιργίλιος στην Ελλάδα, στο οποίο όμως δεν είναι δύσκολο να διακριθούν και αλληγορικές προεκτάσεις. Πολύ συχνά το έπος δύναται να παρομοιαστεί με ένα θαλάσσιο ταξίδι και ως γνωστόν ο Βιργίλιος συγκαταλέγεται στους σημαντικότερους επικούς ποιητές.¹³² Ίσως ο σκοπός του Ορατίου να ήταν μία νουθεσία απέναντι στο μεγάλο λογοτεχνικό βήμα το οποίο είχε κάνει ο Βιργίλιος. Αναφέρομαι φυσικά στο εγχείρημά του να συγγράψει την *Αινειάδα*, ένα μακρόπνοο ηρωικό έπος για το οποίο μέχρι πρότινος ο Βιργίλιος προέβαινε σε *recusatio* τόσο στα *Βουκολικά* όσο και στα *Γεωργικά* του.

Υπήρξε μεγάλη διαφωνία μεταξύ των μελετητών όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αναγνωσθεί η συγκεκριμένη ωδή. Οι Nisbet και Hubbard¹³³ έκριναν ότι πρόκειται για μία ωδή η οποία δεν μπορεί να συμπεριληφθεί ανάμεσα σε αυτές που μπορούν να αναδείξουν τη φιλία που χαρακτήριζε τον Βιργίλιο και τον Οράτιο. Αυτό, σύμφωνα με την κρίση τους, μπορεί να δικαιολογηθεί από την ίδια τη δομή της. Προέβησαν σε μία σύνδεση ανάμεσα στο πρώτο μέρος, που είναι η αναφορά στον ίδιο τον Βιργίλιο, και το τελευταίο μέρος, στο οποίο γίνεται λόγος για την ανθρώπινη μωρία, την *stultitia* (38), η οποία έχει ως αποτέλεσμα την ακατάπαυστη οργή του Διός. Μάλιστα οι δύο αυτοί μελετητές θεώρησαν ότι η συγκεκριμένη ωδή δεν έπρεπε να συμπεριληφθεί στη συλλογή, καθώς δεν εντοπίζονται δύο πολύ σημαντικές αρετές, για τις οποίες ο Οράτιος φημιζόταν, η συντομία και η ευκρίνεια. Υπάρχουν και άλλοι, που παρόλο που

¹³¹ Moles (1987) 69-70.

¹³² Clark (2004) 6.

¹³³ Nisbet & Hubbard (1970) 45.

δε διαφωνούν με την ύπαρξη σχετλιαστικών στοιχείων, κάνουν λόγο για ένα σχετλιασμό, ο οποίος χρησιμοποιείται ακριβώς για να εκφραστεί στο τέλος ένας μεγάλος έπαινος του Βιργιλίου.¹³⁴ Μάλιστα, δε μπορεί να είναι τυχαίο ότι του αφιερώνεται μία ωδή η οποία έπεται των δύο εναρκτήριων ωδών της συλλογής που αφιερώθηκαν σε δύο πολύ σημαντικά πρόσωπα.

Παρά τις διαφορετικές τους πολιτικές ιδεολογίες, ο Βιργίλιος συνέβαλε στην εξέλιξη του ποιητή, καθώς υπήρξε, όπως είδαμε, η αιτία της γνωριμίας του με τον Μαικήνα.¹³⁵ Εξάλλου, εάν εξετάσει κανείς τη σχέση μεταξύ των δύο, θα αντιληφθεί ότι ο Οράτιος σε όλα του τα έργα πλην των *Επωδών* αναφέρεται σε αυτό το πρόσωπο με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Το όνομα του Βιργιλίου ο ποιητής μας κατεξοχήν το συνοδεύει με στοργικές εκφράσεις και σε κανένα απολύτως ποίημα δε παρουσιάζεται τουλάχιστον ξεκάθαρα σε εμάς οποιαδήποτε διαφωνία πιθανόν να προέκυψε μεταξύ τους έως μάλιστα και τον θάνατό τους.¹³⁶

Finibus Atticis

reddas incolumem precor

et serves animae dimidium meae.

(Hor. C. 1.3.6-8)

Αφού λοιπόν ο ποιητής στους πρώτους στίχους απευθύνθηκε σε ένα προσωποποιημένο πλοίο και παρακάλεσε τους θεούς να το κρατήσουν ασφαλές, ολοκληρώνει την ευχή του με την πιο αξιοσημείωτη φράση. Αναφέρεται στον Βιργίλιο ως το άλλο του μισό, το άλλο μισό της ίδιας του της ψυχής. Με μία πρώτη ματιά θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για έναν τρυφερό φίλο, ο οποίος θεωρεί τον Βιργίλιο πολύ σημαντικό στη ζωή του. Μάλιστα ένας συνειρμός στη φράση: *meae partem animae* (Hor. C. 2.17.5), η οποία απευθύνεται στον Μαικήνα και αναφέρεται σε δύο μόνο προηγούμενες ωδές θα ενίσχυε την επιχειρηματολογία μας.¹³⁷ Επίσης, για μία ακόμη φορά διακρίνεται το παράλληλο μεταξύ έρωτα και φιλίας. Συγκεκριμένα, στο *Επίγραμμα* 41 του Καλλιμάχου, εντοπίζεται μία πανομοιότυπη φράση, η οποία όμως εντάσσεται σε ερωτικό πλαίσιο: *ἡμισύ μεν ψυχής*.¹³⁸

¹³⁴ Clark (2004) 14.

¹³⁵ Setaioli (2006) 174.

¹³⁶ Setaioli (2006) 161.

¹³⁷ Setaioli (2006) 164.

¹³⁸ Καλλ. επ. 41.1 Pf.· πρβ. Clark (2004) 10.

Η τόσο απότομη μετάβαση από μία ένθερμη ευχή σε μία αρνητική απεικόνιση των υπολοίπων στροφών, θεωρήθηκε ως μία προσπάθεια από τον Οράτιο, κυρίως σχετικά με τις αναφορές στις φουρτούνες, να αναφέρει εμμέσως και τους κινδύνους που θα αντιμετωπίσει ο Βιργίλιος όταν προβεί στη συγγραφή της *Αινειάδος*. Τέτοιου είδους απόψεις, όπως παραδείγματος χάριν του Pucci, αναφέρει ο Clark στη μελέτη του με σκοπό όχι να τις υιοθετήσει αλλά να τις απορρίψει. Ο συγκεκριμένος μελετητής, λοιπόν, είχε ισχυριστεί ότι οφείλουμε να συνδέσουμε το *dimidium* με το ρήμα *divido*. Δεν πρόκειται, κατά την άποψή του, δηλαδή για το άλλο μισό που συμπληρώνει τον Οράτιο, αλλά αντιθέτως για το μισό που εκφράζει την μεγάλη απόσταση και την εντελώς διαφορετική λογοτεχνική ενασχόληση ανάμεσα στους δύο τους, τη διαφοροποίηση εν προκειμένω ανάμεσα στο έπος και τη λυρική ποίηση.¹³⁹

Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η αναφορά που γίνεται στο πρόσωπο του Προμηθέα. Όπως λέει ο Οράτιος, ο μυθικός Προμηθέας προέβη σε μία ανήθικη πράξη, σε ένα απαγορευμένο έγκλημα, σε ένα *vetitum nefas* (26), καθώς τόλμησε να κλέψει τη φωτιά από τους θεούς δωρίζοντάς την στον κόσμο των θνητών. Παρά το γεγονός όμως ότι η πράξη του αυτή καθ' αυτή θεωρήθηκε ανήθικη, αναμφισβήτητα ήταν αυτή η οποία οδήγησε στη διαμόρφωση ολόκληρου του ανθρωπίνου πολιτισμού.¹⁴⁰ Πιθανότατα, πίσω από το πρόσωπο του Προμηθέα λοιπόν, να βρίσκεται ο Βιργίλιος. Δε φαίνεται να εμμένει μονάχα στα αρνητικά στοιχεία που μπορούν να διέπουν ένα έπος, αλλά εγκωμιάζει επίσης την τόλμη και το θάρρος του επικού ποιητή, ο οποίος πρωτοπορεί κάνοντας αυτό το τόσο μεγάλο λογοτεχνικό βήμα.¹⁴¹

*nil mortalibus ardui est:
caelum ipsum petimus stultitia neque
per nostrum patimur scelus
iracunda Iovem ponere fulmina.*
(Hor. C. 1.3.37-40)

Στο πιο πάνω απόσπασμα αναγράφεται η τελευταία στροφή της ωδής 1.3. Μετά από εκτενή αναφορά στην ανθρώπινη εφευρετικότητα και στα μυθολογικά πρόσωπα, ο ποιητής καταλήγει να κάνει λόγο για τη Γιγαντομαχία. Η επιλογή του να κλείσει με τον

¹³⁹ Clark (2004) 11.

¹⁴⁰ Clark (2004) 19. Ο Clark παραπέμπει στη μελέτη του Headlam *Prometheus and the Garden of Eden*, η οποία αναπτύσσει εκτενέστερα το συγκεκριμένο ζήτημα σχετικά με τον όρο *fraus*.

¹⁴¹ Clark (2004) 30.

τρόπο αυτό έχει στρατηγική σημασία. Ακόμη και η διαφορά στο ύφος της παρούσας στροφής είναι σημαντική. Δεν ομιλεί πλέον ως αφηγητής που εκφράζει σκέψεις και ανησυχίες, αλλά διακρίνεται ένα οικείο ύφος, κυρίως μέσα από την παρουσία του όρου *nostrum* (39). Είναι κάτι που αφορά και ανησυχεί και τον ίδιο. Η αναφορά στη Γιγαντομαχία δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση, καθώς ήταν ένας από τους πλέον διαδεδομένους τρόπους να εκφραστούν πολιτικές απόψεις με βάση τα δρώμενα της εκάστοτε εποχής.¹⁴²

Σύμφωνα με τον Clark¹⁴³, η Trail υποστήριξε πως η αλληγορική αναφορά εκ μέρους του Ορατίου στη Γιγαντομαχία έχει ως απώτερο πολιτικό στόχο ένα θρίαμβο – με επιφυλακτικό όμως ακόμη τρόπο – όπως συμβαίνει και στην ωδή 1.1 προς τιμήν του Αυγούστου σχετικά με τη μάχη που πραγματοποιήθηκε στο Άκτιο. Εάν θεωρήσουμε ότι πίσω από τον Δία βρίσκεται ο Αύγουστος, τότε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι κεραυνοί του Διός αντιπροσωπεύουν τους εμφυλίους πολέμους. Όπως αναφέρει, ο Δίας προσπαθεί να σταματήσει να ρίχνει τους κεραυνούς του στη γη, ωστόσο οι άνθρωποι λόγω της μωρίας και της ασέβειάς τους τον αποτρέπουν. Πέραν αυτού, ο ίδιος ο Οράτιος πολύ πιθανόν επιδιώκει να δείξει και τη δική του τόλμη, αφού προσπαθεί, παρά τις δυσκολίες που ξέρει ότι θα αντιμετωπίσει στον δρόμο του, να συμπεριληφθεί ανάμεσα στους λυρικούς ποιητές (Hor. C. 1.3.38-40).¹⁴⁴

3.3 Η σημασία της συμβουλής για την *amicitia*

Μέχρι στιγμής παρατηρούμε ότι σε όποια κατηγορία και να εντάξαμε τις πιο πάνω ωδές, εντοπίζονται παντού οι συμβουλές του προς τους φίλους του. Εκτενέστερα όμως μία συμβουλή του προς κάποιο πρόσωπο βλέπουμε για παράδειγμα μέσα από την ωδή 1.24. Αποδέκτης είναι για μία ακόμη φορά ο Βιργίλιος και απευθύνεται σ' αυτόν με σκοπό να τον παρηγορήσει για τον χαμό ενός κοινού τους φίλου, του Κοϊντιλίου. Κατά

¹⁴² Clark (2004) 23.

¹⁴³ Clark (2004) 25. Εντοπίζονται και εδώ βιργιλιανές απηχίσεις. Ο όρος *scelus* εντοπίζεται επίσης και στις *Εκλογές* του Βιργιλίου: *sceleris vestigia nostri* (Verg. *Ecl.* 4.13)

¹⁴⁴ Σε μία ακόμη περίπτωση γίνεται λόγος για κάποιο ταξίδι, αλλά σε αυτή είναι φανερότερες περισσότερο οι πολιτικές παρά οι λογοτεχνικές προεκτάσεις. Πρόκειται για ένα προσωποποιημένο πλοίο, το οποίο συμβουλεύει ο ποιητής να πάει κοντά στο λιμάνι πριν προλάβει να έρθει αντιμετώπιση με νέα θαλασσοταραχή: *O navis, referent in mare te novi / fructus. O quid nagis? Fortiter occupa / portum* (Hor. C. 1.14.1-3). Αυτή η ερώτηση χρησιμοποιείται επίσης για να δηλώσει μία απερίσκεπτη ενέργεια ενός ανθρώπου αλλά και την ανησυχία που αυτή θα προκαλούσε σε φιλικά του πρόσωπα: βλ. Nisbet & Hubbard (1970) 182. Ο Οράτιος στην υπό εξέταση ωδή δεν αναφέρεται αποκλειστικά σε ένα σχετλιασμό, αλλά σε μία πρακτική που εφαρμοζόταν από τους ποιητές όταν οι συμβουλές τους δεν έβρισκαν ανταπόκριση. Αν και απευθύνεται προς ένα προσωποποιημένο πλοίο, εν προκειμένω το πλοίο της πολιτείας, δικαίως επισημαίνει ο Γρόλλιος ότι «μιλεί στο σκάφος στοργικά, σα να μιλεί σε κάποιο πρόσωπο που το αγαπά» βλ. Γρόλλιο (1996³) 169.

κοινή ομολογία ακολουθεί το αρχαιοελληνικό ρητό *ὁ φίλος τὸν φίλον ἐν κινδύνοις γιγνώσκει*. Κάθε φορά που αντιλαμβάνεται ότι κάποιος από τους φίλους του βρίσκεται σε κίνδυνο ή έχει την ανάγκη να τύχει στήριξης, δε διστάζει να είναι κοντά του και να τον παρηγορεί.

Η ανάδειξη της φιλίας σε τέτοιου είδους στιγμές είναι πολύ περισσότερο αναγκαία παρά σε στιγμές χαράς και ευημερίας, κάτι που επιβεβαιώνουμε εάν συγκρίνουμε τη φιλία που ένωνε τον Ορέστη με τον Πυλάδη ή τον Αχιλλέα με τον Πάτροκλο από τη μία πλευρά και τον τρόπο με τον οποίο εκδήλωνε τα φιλικά του αισθήματα ο Σαρδανάπαλλος. Ο Σαρδανάπαλλος λοιπόν, σε αντιπαράθεση με τους δύο προηγούμενους που ανέδειξαν την υπέρτατη σημασία της φιλίας μέσα από δυσμενείς συνθήκες, αποδείχθηκε παράδειγμα προς αποφυγήν, καθώς αφιέρωσε τη ζωή του στην τρυφή και την πολυτέλεια: *nemo de Sardanapalli familiaribus loquitur, Orestes Pylade paene amico quam Agamemnone notior est patre, si quidem illorum amicitia in consortione deliciarum et luxuriae contabuit* (Val. Max. 4.7 praef).

Η ωδή 1.24 έχει επίσης προβληματίσει την επιστημονική κοινότητα, όπως παραδείγματος χάριν τον Putnam,¹⁴⁵ εάν πρόκειται για *epicedium* ή *consolatio*. Αυτό συμβαίνει για τον λόγο ότι δεν πρόκειται αποκλειστικά για συμβουλές προς τον Βιργίλιο σχετικά με το πώς να αντιμετωπίσει ένα θάνατο ενός προσώπου που αγαπούσε, αλλά υμνεί ταυτοχρόνως τις σπάνιες αρετές που χαρακτήριζαν τον Κοϊντίλιο, τον οποίο τύγχανε και ο ίδιος να είχε γνωρίσει.¹⁴⁶ Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί και στη θέση στην οποία ο Οράτιος τοποθετεί τη συγκεκριμένη ωδή. Μία φιλική ωδή που πραγματεύεται την αντιμετώπιση του θανάτου τοποθετείται ανάμεσα σε δύο ερωτικές ωδές, την 1.23 προς τη Χλόη καθώς και την 1.25 προς τη Λυδία. Η Χλόη αντιπροσωπεύει τη νεότητα, ενώ αντιθέτως η Λυδία τα γηρατειά. Επομένως, θα μπορούσε με τον τρόπο αυτό να αποδείξει στον φίλο του ότι η ζωή είναι αρκετά σύντομη και ότι πρέπει να ακολουθήσει τις συμβουλές του, γιατί μπορεί όταν το συνειδητοποιήσει ο ίδιος να είναι πλέον αργά.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Putnam (1992) 23.

¹⁴⁶ Ένα επιχείρημα που αποδεικνύει περαιτέρω μία πιθανή φιλία ανάμεσα στον Κοϊντίλιο και τον ποιητή είναι η Κρεμόνα, περιοχή από την οποία καταγόταν ο Κοϊντίλιος και είχε σπουδάσει ο Οράτιος· βλ. Nisbet & Hubbard (1970) 279.

¹⁴⁷ Putnam (1992) 124.

Θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε την ωδή με την *Προσφώνηση* 66 του Επικούρου, μέσω της οποίας διδάσκεται ότι οι επικούρειοι δε πρέπει να επιδίδονται σε μακροχρόνιους θρήνους, αλλά να προβληματίζονται ούτως ώστε να πάρουν την κατάλληλη απόφαση που θα μπορέσει να ωφελήσει τους φίλους τους.¹⁴⁸ Αποτελεί ένα από τα ποιήματα που εγείρουν τον προβληματισμό στους αναγνώστες σχετικά με το ενδιαφέρον που μπορεί να δείξει ένας επικούρειος προς κάποιον φίλο του. Μία από τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί είναι ότι ο σκοπός για τον οποίο καλούν τους ανθρώπους να μετριάσουν τη θλίψη από τα βάσανα που εμφανίζονται στη ζωή τους, δεν είναι να τους κάνουν να αισθανθούν καλύτερα, αλλά να αντιληφθούν οι ίδιοι τη σημασία της ζωής και να μπορέσουν να οδηγηθούν ευκολότερα στην ηδονή.¹⁴⁹

Από τον πρώτο κιόλας στίχο, διακρίνονται δύο όροι που εντοπίζονται επίσης σε βιργιλιανά έργα, *rudor* και *modus*.¹⁵⁰ Ο Βιργίλιος λίγο πιο κάτω χαρακτηρίζεται *rius* (11), αφού εκτελεί με κάθε δυνατό τρόπο το καθήκον του ως φίλου και έχει πραγματικά στενοχωρηθεί για αυτό που συνέβη. Το επίθετο *rius* δεν είναι δύσκολο να μας παραπέμψει στο ξακουστό *rius Aeneas* της *Αινειάδος*.¹⁵¹ Η στροφή στην οποία ο Οράτιος απευθύνεται προς τον Βιργίλιο, προσδίδοντάς του αυτόν τον χαρακτηρισμό, έχει θεωρηθεί μάλιστα η κύρια στροφή, στην οποία εντοπίζεται η μετάβαση από τη θλιβερή και μάταιη πραγματικότητα, στην αισιόδοξη αντιμετώπιση του θανάτου. Οδηγώντας μας στην απόλυτη θλίψη, μέσα από τις συμβουλές του θα νιώσουμε και εμείς αλλά πρωτίστως ο Βιργίλιος την ανάγκη να ακούσει αυτό που έχει να του πει.¹⁵² Μία ακόμη κοινή λεξιλογική αναφορά ανάμεσα στις *Ωδές* και την *Αινειάδα* εντοπίζεται όταν γίνεται λόγος για τον Ορφέα.

Si potuit Manis accersere coniugis Orpheus

Threicia fretus cithara fidibusque canoris

(Verg. *Aen.* 6.119-120)

Quid? si Threicio blandius Orpheo

auditam moderere arboribus fidem,

num vanae redeat sanguis imagini,

¹⁴⁸ Συμπαθῶμεν τοῖς φίλοις οὐ θρηνοῦντες ἀλλὰ φροντίζοντες (Επικ. Προσφ. 66)· πβ. Carnes (2021) 9, 11.

¹⁴⁹ Carnes (2021) 11.

¹⁵⁰ Putnam (1992) 126.

¹⁵¹ Setaioli (2006) 178.

¹⁵² Tarrant (2020) 67-68.

*quam virga semel horrida
non lenis precibus fata recludere
nigro conpulerit Mercurius gregi?*

(Hor. C. 1.24.13-18)

Μέσω αυτών των στίχων θέλει να δείξει ότι αυτό που επιθυμεί ο Βιργίλιος, να επαναφέρει δηλαδή τον δικό του φίλο πίσω στη ζωή, είναι ακατόρθωτο και πρωτίστως ενάντια στον θεϊκό νόμο.¹⁵³ Ακόμη κι αν προβεί σε ένα γλυκύτερο ύμνο από αυτόν στον οποίο προέβη ο Ορφέας επιδιώκοντας την επιστροφή της συζύγου του, Ευρυδίκης, δεν πρόκειται η προσπάθειά του να καρποφορήσει. Πέραν όμως της διακειμενικότητας, ενδιαφέρουσα είναι και η ενδοκειμενικότητα. Χρησιμοποιούνται δηλαδή φράσεις σ' αυτή την ωδή που έχει ξαναχρησιμοποιήσει ο Οράτιος σε μία άλλη ωδή προς τον ίδιο αποδέκτη. Οι φράσεις που το αποδεικνύουν είναι οι εξής:

Ωδή 1.3: *nauis, quae tibi creditum debes Vergilium* (5-6)

Ωδή 1.24: *non ita creditum poscis Quintilium deos.* (11-12)

Η χρήση του όρου *creditum*, παραπέμπει σε οικονομικές συναλλαγές. Εάν εξετάσουμε μαζί τα δύο κείμενα, θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι παρουσιάζεται μία έντονη διαφοροποίηση όσον αφορά αυτόν τον όρο. Στην πρώτη περίπτωση ο Βιργίλιος αντιπροσωπεύει ουσιαστικά τα χρήματα τα οποία έχει πιστώσει ο Οράτιος στο πλοίο για να προστατεύσει τον φίλο του.¹⁵⁴ Επομένως, το προσωποποιημένο πλοίο οφείλει να επιστρέψει τον Βιργίλιο σώο πίσω στον Οράτιο. Αντιθέτως, στην ωδή 1.24, ο Βιργίλιος πρέπει να κατανοήσει ότι δεν πρόκειται να του επιστρέψει κανένας από τους θεούς τον νεκρό του φίλο (δηλαδή τα χρήματα σε αντίστοιχη οικονομική ορολογία), ακριβώς επειδή δε γίνεται λόγος για κάποιο «δάνειο».¹⁵⁵ Η μόνη επιλογή είναι η *patientia*, ακριβώς για τον λόγο ότι στον θάνατο λόγο έχουν πια μόνο οι θεοί. Όπως πολύ ορθά διαπιστώνει ο Γρόλλιος¹⁵⁶, «η τελευταία φράση οδηγεί από το ξέσπασμα του πάθους στη σταθερή περίσκεψη». Είναι ένας τρόπος για να δείξει την ασέβεια και τα όρια που πολλές

¹⁵³ Putnam (1992) 129-130. Στη σελίδα 129 και στην υποσημείωση 15, ο Putnam εξηγεί πως ο Οράτιος πιθανόν να γνώριζε χωρία της *Αινειάδος*, αφού η δημοσίευσή της έγινε αρκετά χρόνια αργότερα από το 23 π.Χ., ημερομηνία κατά την οποία δημοσιεύθηκαν τα πρώτα τρία βιβλία των *Ωδών*.

¹⁵⁴ Προκειμένου να γίνει κατανοητή η αντιστοιχία ανάμεσα στον Βιργίλιο και τα χρήματα, ο Margheim παραπέμπει στη μελέτη του Macleod, *The theory of credit*: βλ. Margheim (2012a)11.

¹⁵⁵ Margheim (2012a) 12-13· πβ. Reckford (1969) 89 Ο Reckford μάλιστα χαρακτηρίζει τον όρο *creditum* άκρως ειρωνικό.

¹⁵⁶ Γρόλλιος (1996³) 241.

φορές οι θνητοί ξεπερνούν όταν ζητούν πράγματα που δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν παρά μόνο από τους θεούς.

Η μεταφορά από τον κόσμο των οικονομικών συναλλαγών ίσως να χρησιμοποιήθηκε επίσης για να περάσει ένα μήνυμα στον Βιργίλιο. Εάν διαβάσουμε διαδοχικά τις ωδές 1.3 και 1.24, είναι δυνατόν μέσα από τη σύγκριση να υποστηρίξουμε ότι στη μία περίπτωση υπάρχει η δυνατότητα να γίνει κάποια αλλαγή στην τρέχουσα κατάσταση και ο Βιργίλιος να επιστραφεί σώος. Επομένως η φιλία των δύο παρουσιάζεται τόσο δυνατή, που μπορεί να κατανικήσει τις φουρτούνες ενός αρκετά επικίνδυνου ταξιδιού. Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση, ο θάνατος είναι κάτι που δε μπορεί να διορθωθεί και αν το επιδιώξουμε, τότε θα θεωρηθεί ασέβεια: *sed levius fit patentia / quidquid corrigere est nefas* (19-20). Ωστόσο, η φιλία των δύο θα συνεχίσει να υπάρχει και θα είναι ακόμη πιο δυνατή χάρη μίας ακόμη δυσκολίας, την οποία κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν από κοινού. Στην ερώτηση λοιπόν που ο ίδιος ο Οράτιος έκανε στην αρχή του ποιήματος, εάν δηλαδή θα υπάρξει κάποιος ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από τις προσωποποιημένες αρετές (την Αιδώ, την Πίστη, τη Δικαιοσύνη και την Αλήθεια) ως άξιος πάνω από όλα άνθρωπος και μετά φίλος, δεν είναι άλλος από τον ίδιο του τον εαυτό.¹⁵⁷

Πολύ εύκολα φέρνουμε στο μυαλό μας για μία ακόμη φορά το έργο *De amicitia* και συγκεκριμένα το χωρίο κατά το οποίο ο Λαίλιος προσπαθεί να εξηγήσει τον λόγο για τον οποίο δεν πρέπει να στενοχωριούνται οι άνθρωποι για τον θάνατο ενός προσώπου που εκτιμούσαν, όπως ακριβώς πράττει και ο ίδιος, καθώς αντιμετωπίζει τον θάνατο του Σκιπίωνα Αιμιλιανού. Ο Κικέρωνας, λοιπόν, ισχυρίζεται ότι οι ψυχές των αρίστων ανθρώπων αποχωρίζονται ευκολότερα το σώμα, άρα λοιπόν ο θάνατος του Σκιπίωνα ήταν ήρεμος και χωρίς ταλαιπωρία. Κατά την κρίση του, δεν πρέπει οι φίλοι του νεκρού να κατακλύζονται από συναισθήματα στενοχώριας και θλίψης, αλλά να τιμούν τη μνήμη του με θάρρος, εφόσον η τύχη είναι αυτή που καθορίζει τι πρόκειται να γίνει στο μέλλον. Στην αντίθετη περίπτωση δε γίνεται λόγος για μία πραγματική αγάπη, παρά μόνο για ένδειξη φθόνου. Η καρτερία και για τον ίδιο είναι η μοναδική λύση.

Μπορούμε, πέραν των επικούρειων στοιχείων που έχουμε επισημάνει πιο πάνω, να εντοπίσουμε και στωικές απηγήσεις στην περίπτωση αυτή. Ο άνθρωπος, αφού δεν πρέπει να διαταράσσεται από τις εναλλαγές της ζωής του, δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπίζει τον θάνατο με θρήνο και ταραχή. Έχει φτάσει στην κατοχή του υψίστου αγαθού και

¹⁵⁷ Margheim (2012a) 9.

πρέπει κάθε εναλλαγή να τον βρίσκει πράο και γαλήνιο. Αυτό ακριβώς πρεσβεύει και ο Σενέκας, μιλώντας για τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να αντιμετωπίζουμε τον θάνατο στη ζωή μας. Όπως ο ίδιος λέει λοιπόν, πρέπει, παρόλο που στην αρχή η θλίψη και η στενοχώρια μας θα είναι μεγάλη, να προσπαθήσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο, ούτως ώστε να βρούμε μέσα μας τη δύναμη που θα μας βοηθήσει να φέρνουμε στο μυαλό μας τον αγαπημένο μας φίλο, χωρίς να επικρατούν τα αρνητικά συναισθήματα (Sen. Ep. 63.5). Η έντονη θλίψη και η άρνηση ότι τα πρόσωπα που αγαπήσαμε εν ζωή δεν είναι πια μαζί μας είναι κατά την κρίση του Σενέκα ένδειξη έλλειψης της προσοχής και της αφοσίωσης που αμελήσαμε να τους προσφέρουμε, όταν μας δόθηκε η ευκαιρία. Εάν οι δύο φίλοι κατά τη διάρκεια της ζωής τους χαρακτηρίζονταν ηθικά αυτόκλητοι, τότε αυτός που βρίσκεται ακόμη στη ζωή θα μπορέσει να αντιμετωπίσει σθεναρά την απώλεια του φίλου του και να μάθει να ζει με αυτήν.¹⁵⁸

Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet tanquam e custodia vinclisque corporis, cui censemur cursum ad deos faciliorem fuisse quam Scipioni? Quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum nec ullus sensus maneat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali.

(Cic. Amic. 14)

Ideoque tunc effusius maerent, quia verentur, ne dubium sit, an amaverint

(Sen. Ep. 63.10)

Τα στοιχεία που οδηγούν σε μία ολοκληρωμένη φιλία κατά την κρίση του Κικέρωνα υιοθετούνται και από τον Οράτιο, όπως για παράδειγμα η σκέψη πως μόνο οι άξιοι θα μπορέσουν να χαρακτηριστούν πραγματικοί *amici* (Cic. Amic. 63).¹⁵⁹ Όμως αυτό το σημείο αποτελεί ένα από τα κυριότερα επιχειρήματα για αυτούς που είχαν υποστηρίξει ότι ο Οράτιος επεδίωξε να αντιπαραθέσει τις δικές του απόψεις με αυτές του Κικέρωνα σχετικά με την *amicitia*. Θα μπορούσαμε να δικαιολογήσουμε κάτι τέτοιο με το επιχείρημα ότι χρησιμοποιεί την ίδια ορολογία, η οποία έχει ήδη κατακριθεί μέσω του Κικέρωνα, όπως *creditum*, *dimidium* κλπ. Στόχος του είναι να δείξει, όπως είδαμε στην εισαγωγή, ότι η χρησιμότητα είναι ανεκτή στη φιλία, αλλά όχι ως αυτοσκοπός. Ακόμη και ο ίδιος ο Επίκουρος στην *Προσφώνηση* 34 λέει: *Οὐχ οὕτως χρείαν ἔχομεν τῆς*

¹⁵⁸ Lesses (1993) 72-73.

¹⁵⁹ Heil (2005) 115.

χρείας <τῆς> παρὰ τῶν φίλων ὡς τῆς πίστεως τῆς περὶ τῆς χρείας.¹⁶⁰ Κάτι τέτοιο θα έχει ως αποτέλεσμα σε κάποια στιγμή η φιλία να διαλυθεί, κάτι που ενστερνίζεται και ο ίδιος ο Αριστοτέλης: ἐὰν γὰρ μηκέτι ἡδεῖς ἢ χρήσιμοι ὦσι, παύονται φιλοῦντες. τὸ δὲ χρήσιμον οὐ διαμένει, ἀλλ' ἄλλοτε ἄλλο γίνεται. ἀπολυθέντος οὖν δι' ὃ φίλοι ἦσαν, διαλύεται καὶ ἡ φιλία, ὡς οὐσης τῆς φιλίας πρὸς ἐκεῖνα. (Αριστ. Ηθ. Νικ. 1156a). Ο άνθρωπος δε θα είναι πια ἄρεσκος, αλλά θα καταστεί κόλαξ, αφού η μόνη του έγνοια θα είναι να ικανοποιήσει τις δικές του επιθυμίες.¹⁶¹

Τις όμορφες συμβουλές του Ορατίου τις βλέπουμε και μέσα από την ωδή 2.9, μία παραμυθία προς τον φίλο του τον Βάλγιο. Ο άνθρωπος αυτός φαίνεται να ήταν ένας στενός του φίλος, αφού τη μορφή του τη συναντάμε και στις *Σάτιρες*. Επιδιώκει και εδώ να παρηγορήσει ένα φίλο του για να μπορέσει να αντιμετωπίσει τον χαμό του παιδιού του, Μύστη. Ωστόσο εξαιτίας των λιγοστών πληροφοριών δεν είναι βέβαιο αν ο Μύστης είχε φύγει από τη ζωή ή αν απλώς έφυγε για ένα μακρινό ταξίδι. Σε αυτή την περίπτωση φαίνεται να ακολουθεί σε μεγαλύτερο βαθμό τη στωική φιλοσοφία. Διακρίνεται όμως επίσης το στοιχείο της μετριοπάθειας, που ακολουθούσαν κυρίως οι περιπατητικοί φιλόσοφοι, το στοιχείο της ματαιότητας των θρήνων καθώς επίσης και μία διάκριση ανάμεσα σε συμβουλές και παραδείγματα.¹⁶² Σε αντίθεση με τις βροχές, τον πάγο της Αρμενίας, τα δάση του Γαργάνου, ο φίλος του ποιητή δε φαίνεται να ηρεμεί από τις ακατάπαυστες αναζητήσεις του νεκρού (;) του παιδιού. Αυτή του η αντιμετώπιση είναι για τον ίδιο *mollium / ... querellarum* (17-18), δηλαδή θηλυπρεπείς θρήνοι.¹⁶³

Ο ποιητής, μέσω του *potius* (18), επιδιώκει να δηλώσει τι είναι αυτό στο οποίο αξίζει πραγματικά να δίνουν οι άνθρωποι σημασία και αυτό δεν είναι κατά τη γνώμη του οι θρήνοι χωρίς όριο. Συμβουλεύει τον φίλο του να ψάλλουν μαζί όλα αυτά που έχει καταφέρει για την πατρίδα τους ο αυτοκράτορας: *potius nova / cantemus Augusti trophaea* (18-19). Οφείλει ο κάθε άνθρωπος, για να μπορέσει να κρατήσει τις σωστές ισορροπίες,

¹⁶⁰ Margheim (2012a) 14-15.

¹⁶¹ Hunter (1985) 482.

¹⁶² Γρόλλιος (1992) 102.

¹⁶³ Γρόλλιος (1992) 103. Εκτός βέβαια από τους στωικούς, μία παρόμοια αντιμετώπιση των θρήνων εντοπίζουμε και πάλι στο έργο *Προσφώνησις* του Επικούρου: *Συμπαθῶμεν τοῖς φίλοις οὐ θρηνοῦντες ἀλλὰ φροντίζοντες* (Επικ. Προσφ. 66). Επομένως ούτε ο ίδιος υποστηρίζει έντονους θρήνους και διαρκή στενοχώρια, αλλά αντιθέτως προσκαλεί όσους τον τιμούσαν με τη φιλία τους να προβούν σε ήρεμους στοχασμούς και να γιορτάζουν τα γενέθλιά του· βλ. Rist (1980) 129.

είτε αυτές αφορούν το καλό μίας πατρίδας είτε είναι κάτι που αφορά την προσωπική του ζωή, να μπορεί να θέτει τα όριά του, ούτως ώστε να μην οδηγείται στην υπερβολή. Όπως κατάφερε ο αυτοκράτορας και θέτοντας τα ιδανικά όρια έσωσε τη Ρώμη από τη μάλιστα των εμφυλίων πολέμων, έτσι και ο φίλος του Βάλγιος πρέπει να οριοθετήσει τη στενοχώρια του για να μπορέσει να συνεχίσει.¹⁶⁴ Έχει θεωρηθεί ότι χρησιμοποιώντας α' πρόσωπο πληθυντικού, όπως φαίνεται από το ρήμα *cantemus* (19), ο ποιητής επιδιώκει την εξασφάλιση της *captatio benevolentiae* από τον αποδέκτη του. Με τον τρόπο αυτό γνωρίζει ότι οι συμβουλές που δίνει στον φίλο του θα αντιμετωπιστούν με μεγαλύτερη σοβαρότητα και θα είναι μεγαλύτερη η πιθανότητα να τις ακολουθήσει αλλά και να τις εφαρμόσει.¹⁶⁵

Πιο πάνω έχουμε συνοπτικά αναφερθεί στη στρατηγική του ποιητή να περνά ένα μήνυμα εμμέσως, χάρη στη δεξιοτεχνία του. Αυτό κάλλιστα θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από μία προτροπή προς έναν καλό του φίλο, όπως ήταν ο Ασίνιος Πολλίωνας, κάτι που παρατηρούμε στην ωδή 2.1. Η ωδή αυτή έχει λάβει από την Bowditch τον χαρακτηρισμό «πατρωνική» λόγω της θέσης την οποία κατέχει μέσα στη συλλογή, καθώς πρόκειται για εναρκτήρια ωδή. Η προσφορά εξάλλου αυτού του ανθρώπου θα παρατηρήσουμε ότι όσο προχωράει η ωδή, φαίνεται να γίνεται ολοένα και πιο ευεργετική για περισσότερους ανθρώπους.¹⁶⁶ Το έργο του χαρακτηρίζεται ως *grande* (11) από τον Οράτιο, ενώ αμέσως πιο κάτω ο ίδιος ο Πολλίωνας θεωρείται *praesidium reis / et consulenti ... curiae* (12-13), φράση που για μία ακόμη φορά μας οδηγεί συνειρμικά στον Μαικήνα. Ο Πολλίωνας δεν είναι ένα λαμπρό στήριγμα αποκλειστικά για τους υπόδικους, αλλά και για την ίδια τη Σύγκλητο.¹⁶⁷

Αξιοσημείωτη είναι η διπλωματικότητα του ποιητή στην παρούσα περίπτωση. Χρησιμοποιεί για παράδειγμα το επίθετο *magnos* (21), το οποίο παραπέμπει τόσο στον Pompeius Magnus όσο και στον Ιούλιο Καίσαρα. Επίσης φαίνεται να επαινεί τον Κάτωνα, ο οποίος υπήρξε πολιτικός αντίπαλος του Ιουλίου Καίσαρα τονίζοντας την άτρωτη ψυχή του: *praeter atrocem animum Catonis* (24), κάτι που απορρίπτει ο Harrison. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι όχι μόνο δεν κολακεύει τον Κάτωνα, αλλά σκοπός του Ρωμαίου

¹⁶⁴ Oliensis (1997) 113. Η Oliensis ισχυρίζεται ότι και στην ωδή αυτή ένας από τους στόχους του Ορατίου είναι να αναφερθεί έμμεσα στον δικό του τρόπο αντιμετώπισης των καταστάσεων και συγκεκριμένα στην οριοθέτηση που μπορεί ο ίδιος να βάλει στην ποίησή του.

¹⁶⁵ Γρόλλιος (1992) 106.

¹⁶⁶ Bowditch (2001) 83.

¹⁶⁷ Nisbet & Hubbard (1978) 18.

ποιητή είναι να δείξει την έλλειψη σεβασμού εκ μέρους του προς τον Καίσαρα, όταν ο τελευταίος του προσέφερε την *clientela*, χωρίς να γίνει αποδεκτή.¹⁶⁸

Δεν υποβαθμίζεται παρόλα αυτά ούτε το λογοτεχνικό υπόβαθρο. Έχει θεωρηθεί μάλιστα ότι το συγκεκριμένο ποίημα συγκαταλέγεται στο είδος των αφιερώσεων μέσα από το οποίο επαινεί ταυτόχρονα ένα σπουδαίο ιστορικό, πολιτικό και τραγικό ποιητή. Η αφιέρωση παρόλα αυτά δεν διατρέχει ολόκληρο το ποίημα, καθώς στο τέλος μετατρέπεται σε μία θρηνωδία. Η ενασχόληση του Πολλίωνα με τα θλιβερά γεγονότα του παρελθόντος επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και τον ποιητή, όπως μαρτυρεί το ρήμα *retractes* (38).¹⁶⁹

Τον συμβουλεύει λέγοντάς του ότι η ενασχόληση κάποιου ανθρώπου με αυτά τα ζητήματα είναι επικίνδυνη, καθώς φέρνει στη μνήμη των αναγνωστών τις θλιβερές στιγμές των εμφυλίων. Ένα εξ αυτών των κακών είναι, όπως λέει, και η *principum amicitia*, η «φιλία» κατά πάσα πιθανότητα που συνήψαν οι τρεις ηγέτες οι οποίοι σχημάτισαν την πρώτη τριανδρία. Εξάλλου ο ίδιος της προσδίδει τον χαρακτηρισμό *gravis* (4). Εκτός όμως από αυτή τη σχέση, η *amicitia* δηλώνει εξίσου και το προσωπικό δέσιμο ανάμεσα στον Πομπήιο και τον Ιούλιο Καίσαρα, καθώς ο πρώτος έλαβε ως σύζυγο την κόρη του Καίσαρα, Ιουλία.

Ο ίδιος ο Πολλίωνας μπορεί να αναφέρεται μέσω των υπαινιγμών αυτών στην πρώτη τριανδρία, όμως ο ποιητής μας παραπέμπει στη σύγχρονη ιστορία, με σκοπό να δείξει ότι το αίμα της προηγούμενης γενιάς δε σταμάτησε ακόμη να ρέει. Ακόμη οι Ρωμαίοι αναζητούν διακαώς τον άνθρωπο που θα μπορέσει να τους απαλλάξει από την επικρατούσα κατάσταση. Υπαίτιοι για αυτές τις καταστάσεις δεν είναι οι άνθρωποι που αναγκάζονται να επωμιστούν τις συνέπειες, εν προκειμένω η γενιά του Ορατίου, αλλά οι ευθύνες αποδίδονται κατά κύριο λόγο στους προγόνους τους, σκέψη η οποία πολύ συχνά συναντάται σε ελληνικές τραγωδίες.¹⁷⁰ Εκτός από επικίνδυνο το εγχείρημά του, είναι επίσης εξαιρετικά σημαντικό για τον λόγο ότι θα δώσει την ευκαιρία στον ποιητή να τονίσει ότι θα επέλθει η κάθαρση, που θα απαλλάξει τους ανθρώπους από τα βάσανα που

¹⁶⁸ Nisbet & Hubbard (1978) 8, 23-24· Harrison (2017) 54.

¹⁶⁹ Nisbet & Hubbard (1978) 10· Bowditch (2001) 75, 77.

¹⁷⁰ Bowditch (2001) 77, 80.

βιώνουν. Κάτι τέτοιο φανερόνεται εάν συγκρίνουμε τα χρονικά επιρρήματα *mox* και *ubi* (10) με τη φράση της δεύτερης στροφής: *nondum exriatis* (5).¹⁷¹

Τώρα όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα σε Πομπήιο και Καίσαρα, φαίνεται πως αυτή πράγματι υπήρξε η αιτία πρόκλησης πολλών προβλημάτων για τον ρωμαϊκό κόσμο, κάτι που αφουγκράζεται και ο ίδιος ο Πλούταρχος, όπως μας αναφέρει στους *Βίους Παράλληλους* του. Συγκεκριμένα, κατά την αφήγηση του βίου του Ιουλίου Καίσαρα, ο οποίος παραλληλίζεται με τον βίο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο κύριος λόγος για τον οποίο προκλήθηκαν οι εμφύλιοι πόλεμοι στη Ρώμη δεν υπήρξαν οι διενέξεις στις οποίες ήρθαν οι δύο αυτοί άνθρωποι, αλλά η ίδια τους η φιλία. Αν και στην αρχή ο Πλούταρχος τονίζει τη δύναμη του Καίσαρα, εφόσον κατάφερε να ενώσει δύο από τους πιο ισχυρούς άνδρες της Ρώμης δημιουργώντας μία μορφή φιλίας, αμέσως μετά δηλώνονται οι συνέπειες αυτής του της πράξης. Στις *Ωδές* τώρα, οι όροι *arma* και *amicitia* συνδέονται με τον συμπλεκτικό σύνδεσμο *et*, κάτι το οποίο ενισχύσει τη σύνδεση που επιδιώκει να δημιουργήσει ο Οράτιος.¹⁷²

Όσον αφορά τώρα την αναφορά στα αιματοβαμμένα όπλα: *arma / nondum exriatis uncta cruoribus* (4-5), μέσα από αυτήν παρατηρείται μία νύξη στην ήττα του Αντωνίου και την αντίστοιχη επικράτηση του Αυγούστου στην ναυμαχία του Ακτίου.¹⁷³ Πέραν των υποτιθέμενων φιλιών και των αιτιών του πολέμου, γίνεται αναφορά και στον τρόπο με τον οποίο διεξήχθησαν οι εμφύλιοι πόλεμοι: *bellique...modos* (2). Πηγή έμπνευσής του όσον αφορά αυτές του τις αναφορές υπήρξε και ο Κικέρωνας, αλλά η κύρια πηγή του υπήρξε κατά κοινή ομολογία η ελληνική ιστοριογραφία.¹⁷⁴

Αν και αναμφίβολα ο Οράτιος επαινεί το ταλέντο του Πολλίωνα, στο τέλος εστιάζει και πάλι στο είδος της ποίησης που ο ίδιος υπηρετεί. Η λυρική ποίηση είναι για τον ίδιο πιο σημαντική και είναι η μόνη που μπορεί να απαλλάξει τον καθένα από τη θλιβερή

¹⁷¹ Bowditch (2001) 81.

¹⁷² Nisbet & Hubbard (1978) 14· Harrison (2017) 48.

¹⁷³ Nisbet & Hubbard (1978) 10. Ο Harrison εντοπίζει επίσης στον στίχο αυτό μία παράλληλη αναφορά για τα βαμμένα με αίμα όπλα από τον Βιργίλιο στα *Γεωργικά* του· βλ. Harrison (2017) 49.

¹⁷⁴ Nisbet & Hubbard (1978) 13. Για ένα μεταγενέστερο παράλληλο· πβ. Πλούτ. *Καίσαρ*. 13.2-3: [...] ἦν δὲ τοῦτο διαλλαγὴ Πομπηίου καὶ Κράσσου τῶν μέγιστον ἐν τῇ πόλει δυναμένων οὐδὲ συναγαγῶν Καίσαρ εἰς φιλίαν ἐκ διαφορᾶς, καὶ τὴν ἀπ' ἀμφοῖν συνενεγκάμενος ἰσχὺν εἰς ἑαυτόν, ἔργω φιλάνθρωπον ἔχοντι προσηγορίαν ἔλαθε μεταστήσας τὴν πολιτείαν. [...] οὐ γὰρ, ὡς οἱ πλείστοι νομίζουσιν, ἢ Καίσαρος καὶ Πομπηίου διαφορὰ τοὺς ἐμφυλίους ἀπειργάσατο πολέμους, ἀλλὰ μᾶλλον ἢ φιλία, συστάντων ἐπὶ καταλύσει τῆς ἀριστοκρατίας τὸ πρῶτον, εἶτα οὕτως καὶ πρὸς ἀλλήλους διαστάντων.

καθημερινότητα.¹⁷⁵ Για τον λόγο αυτό παρακινεί τη δική του μούσα να μην αδιαφορήσει για τις ποιητικές ανησυχίες του ιδίου, αλλά να τον βοηθήσει να συνεχίσει να ασχολείται με ελαφρύτερα θέματα: *sed ne relictis, Musa procax, iocis / Caeae retractes munera neniae* (Hor. C. 2.1.37-38).

3.4 Οι παραλληλισμοί του έρωτα και της φιλίας μέσα από τις Ωδές.

Έχουμε ήδη δει παράλληλα χωρία που μαρτυρούν κοινά σημεία ανάμεσα στον έρωτα και τη φιλία. Τον παραλληλισμό αυτό τώρα θα εξετάσουμε αρχίζοντας με μία ωδή που ο ποιητής απηύθυνε στον Μαικήνα. Ο Οράτιος ήδη χαρακτήρισε τον Μαικήνα με ένα συγκεκριμένο τρόπο, όπως είδαμε. Όμως ίσως η μεγαλύτερη απόδειξη όσον αφορά την εκτίμησή του είναι η ωδή 2.17, κατά την οποία ο Οράτιος εκφράζει τον φόβο και την ταραχή που θα βιώσει στην περίπτωση που χαθεί ο αγαπημένος του φίλος. Εκφράζει την συμπάθειά του με έναν ιδιαίτερο τρόπο, καθώς ταυτίζει τον φόβο για τον θάνατο του φίλου του με μία δικιά του δυσάρεστη εμπειρία από την οποία κατάφερε να επιζήσει, την οποία αναλύσαμε στη θεματική που αφορούσε το συμπόσιο.¹⁷⁶ Έχει θεωρηθεί ότι συγκεκριμένα σ' αυτό το σημείο της συλλογής φαίνεται πως ο Μαικήνας χρειάζεται την υποστήριξη του πελάτη του, σκέψη που επιβεβαιώνεται και μέσω της σύγκρισής της με την ωδή 2.18, στην οποία υποστηρίζει ότι έχει στη διάθεσή του σημαντικότερα πράγματα από την οικονομική βοήθεια που του δίνει ο Μαικήνας.¹⁷⁷

Ήδη από την πρώτη στροφή μέσω του υπερβατού *me...tuis*, γίνεται αντιληπτό το σπάνιο δέσιμο των δύο αυτών ανθρώπων.¹⁷⁸ Γίνεται λοιπόν λόγος για το άλλο του μισό: *meae si partem animae* (5) και για το στήριγμά του: *grande decus* (4). Η φράση *partem animae*, παρά το ότι εύκολα μας παραπέμπει σε κάποιον έρωτα, αναλύεται και στον Πορφυρίωνα, ο οποίος ερμηνεύει τον ορισμό της φιλίας ως εξής: *animam unam esse in duo corpora divisam* (Porph. C. 1.3.8), μία πανομοιότυπη φράση του Διογένη Λαέρτιου: *μία ψυχή δύο σώμασιν ένοικούσα* (Διογ. Λαέρτ. 5.20).¹⁷⁹

Είναι τρομαγμένος στην ιδέα ότι ένας άνθρωπος που τόσο αγαπά μεμψιμοιρεί για τη ζωή του και νοιώθει πολύ κοντά την ώρα του θανάτου του. Η ανησυχία μήπως φύγει από τη ζωή ο Μαικήνας πριν από αυτόν, δεν περιορίζεται αποκλειστικά στον ίδιο τον Οράτιο

¹⁷⁵ Harrison (2017) 58.

¹⁷⁶ Nisbet & Hubbard (1978) 273-274.

¹⁷⁷ Hills (2005) 86.

¹⁷⁸ Harrison (2017) 199.

¹⁷⁹ Γρόλλιος (1992) 197.

αλλά εμφανίζεται να απασχολεί και τους ίδιους τους θεούς και με τον τρόπο αυτό δίδεται στο γεγονός μεγαλύτερη διάσταση. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι είναι μία από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ποιητής βάζει τον Μαικήνα πάνω από τον ίδιο του τον εαυτό. Το σχελιαστικό επιφώνημα *a* (5) καθρεφτίζει τον συναισθηματικό κόσμο του Ορατίου, που δεν είναι άλλος από έναν κόσμο κατακλυσμένο από δυσάρεστες σκέψεις και συναισθήματα, πόσο μάλλον του ίδιου του Μαικήνα, ο οποίος τα βιώνει όλα αυτά. Σύμφωνα με τους Nisbet και Hubbard¹⁸⁰, ίσως να είναι η στιγμή κατά την οποία ο ποιητής συνειδητοποιεί για πρώτη φορά ότι οι φόβοι του Μαικήνα για τον θάνατο μάλλον ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Του επιβεβαιώνει πως του προκαλούν στενοχώρια όλα αυτά που σκέφτεται ο Μαικήνας, γιατί ο ίδιος θα στενοχωρηθεί πολύ αν τον χάσει από τη ζωή του. Κάτι τέτοιο συναντάμε και σε ποιήματα προς μία *puella*, αλλά και προς ένα μέλος της οικογένειας ενός ανθρώπου.¹⁸¹

Ο Προπέρτιος έχει επίσης διατυπώσει τέτοιου είδους παράπονα, όπως φαίνεται μέσα από την δέκατη ένατη ελεγεία του πρώτου του βιβλίου, τα οποία όμως σε αυτή τη περίπτωση αφορούν τον έρωτα.¹⁸² Δε μπορεί ούτε καν να φανταστεί ότι η γυναίκα που τόσο αγάπησε, η σύντροφος του Κυνθία, θα λείπει την ύστατη ώρα του αποχαιρετισμού του. Δε φοβάται τόσο τον ίδιο τον θάνατο, όσο την ιδέα της δικής της απουσίας, γιατί αυτό θα είναι για τον ίδιο το πιο σκληρό απ' όλα: *sed ne forte tuo careat mihi funus amore / hic timor est ipsis durior exsequiis* (Prop. 1.19.3-4).

Ο θάνατος του Μαικήνα θα έχει ως αποτέλεσμα ο Οράτιος να πάψει να θεωρείται *integer* (8), δηλαδή ένας ολοκληρωμένος, ακέραιος άνθρωπος.¹⁸³ Ο όρος αυτός συνεχίζει τη μεταφορά που εντοπίζεται στον πέμπτο στίχο: *meae si partem animae*. Δε φαίνεται επομένως μέχρι τη μέση του δευτέρου βιβλίου των *Ωδών* να στηρίζεται αποκλειστικά στις δικές του δυνάμεις. Ακόμη βρίσκεται σε ένα στάδιο κατά το οποίο η δική του ευτυχία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τους ανθρώπους που τον περιβάλλουν.¹⁸⁴ Δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση να τον αφήσει μόνο, προβαίνοντας μάλιστα, όπως μαρτυρεί το *sacramentum* (10), σ' έναν όρκο ο οποίος μας παραπέμπει σε πολιτικό πλαίσιο, εφόσον

¹⁸⁰ Nisbet & Hubbard (1978) 275.

¹⁸¹ Oliensis (1997) 170.

¹⁸² Oliensis (1997) 167.

¹⁸³ Πρβλ. το *ille potens sui* (41) της *Ωδής* 3.29.

¹⁸⁴ Nisbet & Hubbard (1978) 276.

επρόκειτο για έναν όρκο που δινόταν από τους ακολούθους του Οκταβιανού Αυγούστου.¹⁸⁵

Ο Harrison¹⁸⁶ προέβη σε μία πολύ όμορφη σύγκριση σχετικά με τη χρήση του όρου *sacramentum*. Όπως αναφέρει, ένας όρκος προς τον αυτοκράτορα γίνεται τώρα ένας όρκος συμπαράστασης προς τον Μαικήνα από ένα στοργικό φίλο και το πιο σημαντικό, ο θάνατος του εχθρού τρέπεται τώρα σε ένα θάνατο, ο οποίος θα αποδείξει ότι όλα αυτά που αισθάνεται ο Οράτιος για τον Μαικήνα είναι αληθινά. Είναι διατεθειμένος να τον ακολουθήσει ακόμη και στον θάνατο, πράγμα το οποίο συνέβη και στην πραγματικότητα, καθώς κατά περιεργή σύμπτωση απεβίωσαν σχεδόν συγχρόνως κατά το έτος 8 π.Χ.

Τα δύο αυτά πρόσωπα και η κοινή τους μοίρα, μας παραπέμπουν συνειρμικά σε ένα ακόμη πρότυπο φιλίας, όπως φανερώνονται μέσα από τη λατινική λογοτεχνία.¹⁸⁷ Συγκεκριμένα αναφέρομαι στη φιλία που έδενε τον Νίσο με τον Ευρύαλο, η οποία αναφέρεται στην *Αινειάδα* του Βιργιλίου. Τους δύο αυτούς άνδρες λοιπόν ένωνε μία πολύ δυνατή φιλία. Έτσι, όταν ο Ευρύαλος καταδιώχθηκε από τους ιππείς και θανατώθηκε, ο Νίσος, αδυνατώντας να συνεχίσει να ζει χωρίς την παρουσία του φίλου του, πολέμησε για να τους εκδικηθεί, με αποτέλεσμα να βρει και ο ίδιος φρικτό θάνατο. Με αυτόν τον τρόπο κατάφεραν να συνεχίσουν να βρίσκονται ο ένας κοντά στον άλλον, ακόμα και στον κάτω κόσμο, με μία διαφορετική μορφή: *tum super exanimus sese proiecit amicum / confossus, placidaque ibi demum morte quievit* (Verg. *Aen.* 9.444-445).

Μετά τα επίθετα που απευθύνει στον πάτρωνά του, από την τέταρτη στροφή και έπειτα χρησιμοποιεί το στοιχείο της υπερβολής, για να δείξει στον μέγιστο βαθμό τη δυνατή φιλία τους. Αναφέρεται σε μυθολογικά τέρατα όπως η Χίμαιρα, σε τιτάνες όπως ο Γύης καθώς και σε αστερισμούς, όπως ο Σκορπιός. Είναι πρόθυμος να παλέψει τόσο με τα επίγεια τέρατα όσο και με τα επουράνια άστρα, εφόσον γνωρίζει ότι η *amicitia* θα τον βοηθήσει να τα κατανικήσει.¹⁸⁸ Την τόσο σπάνια σύνδεσή τους την αποδίδει επομένως στην παρούσα περίπτωση στον αστρολογικό χάρτη. Συγκεκριμένα, τη διάσωση του Μαικήνα από τον πρόωρο θάνατό του ο Οράτιος την αποδίδει στο προστατευτικό άστρο του Διός. Ο Δίας ή εν προκειμένω ο Οκταβιανός Αύγουστος, που υπήρξε η *tutela* του

¹⁸⁵ Γρόλλιος (1992) 197.

¹⁸⁶ Harrison (2017) 201.

¹⁸⁷ Oliensis (1997) 168.

¹⁸⁸ Harrison (2017) 203.

Μαικήνα στην παρούσα ωδή, αντικατοπτρίζει σ' ένα διαφορετικό πλαίσιο τον ίδιο τον Μαικήνα, εάν προβούμε σε μία διακειμενική σύνδεση με τις *Επιστολές* (1.1.103).¹⁸⁹

te Iovis inpio

tutela Saturno refulgens

eripuit volucrisque Fati

(Hor. C. 2.17.22-24)

Rerum tutela mearum

cum sis et praue sectum stomacheris ob unguem

de te pendentis, te respicientis amici.

(Hor. Epist. 1.1.103-105)

Όπως ο ίδιος λέει, τα άστρα των δύο αυτών *amici* συμφωνούν με έναν απίστευτο τρόπο. Μάλιστα στις δύο τελευταίες στροφές και ειδικότερα με τον όρο *me*, ο ποιητής κάνει αναφορά στη δική του δυσάρεστη εμπειρία. Ο σωτήριος θεός στην περίπτωση του υπήρξε ο Faunus. Δε θα μπορούσε να θεωρηθεί τυχαία η επιλογή της συγκεκριμένης θεότητας, αφού ο θεός αυτός ήταν *Mercurialium / custos virorum* (29-30), προστάτης δηλαδή των ανδρών του Ερμή, αλλά ταυτόχρονα και όσων γεννήθηκαν κάτω από το άστρο ίδιου του Ερμή, όπως δηλώνει η λέξη *Ερμαϊκός*.¹⁹⁰ Όπως είναι γνωστό, ο Ερμής είναι ο θεός ο οποίος θεωρείται προστάτης των λογίων και των ποιητών. Ας μη ξεχνάμε ότι η ωδή αυτή απευθύνεται στον Μαικήνα, από τον οποίο και αναμένει ο Οράτιος την κατάταξή του ανάμεσα σ' αυτούς (Hor. C. 1.1).

Υπάρχουν εξίσου και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες έχοντας ως όπλο του τον έρωτα, ο Οράτιος προσπαθεί να πείσει τους αποδέκτες του για την ορθότητα μίας δικής του πεποιθήσης, αλλά πρωτίστως να αποδείξει τη δύναμη της *amicitia*. Αυτό βλέπουμε για παράδειγμα στην ωδή 2.12. Εδώ διακρίνεται η προσπάθεια που κάνει για να πείσει τον πάτρωνά του ότι είναι πολύ πιο εποικοδομητικό να συγγράψει για ένα πιο ελαφρό ποιητικά θέμα, όπως είναι η εξύμνηση της Λικυμνίας, παρά να προβεί σε αναφορές που σχετίζονται με τους πολέμους και τα όπλα.¹⁹¹

¹⁸⁹ Nisbet & Hubbard (1978) 284.

¹⁹⁰ Nisbet & Hubbard (1978) 286.

¹⁹¹ Θα μπορούσαμε να δούμε τη μορφή του Οκταβιανού Αυγούστου μέσα από την αναφορά στον Ηρακλή, ο οποίος, όπως επισημαίνει ο Οράτιος, δάμασε τους Γίγαντες, τους υιούς της Γης.

Ο ίδιος θεωρεί ότι ο Μαικήνας είναι αυτός που πρέπει να ασχοληθεί με τέτοιου είδους ζητήματα, χωρίς όμως να πρέπει να θεωρήσουμε την παρότρυνσή του αυτή ως μία προσταγή προς τον ίδιο. Δεν έχει απαντηθεί με βεβαιότητα αν η κοπέλα στην οποία αναφέρεται είχε ερωτική σχέση είτε με τον Οράτιο είτε με τον Μαικήνα, αν και είναι πολύ πιθανόν να ίσχυε η τελευταία εκδοχή, αφού με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να δελεάσει ευκολότερα τον Μαικήνα, με απώτερο σκοπό να του αλλάξει γνώμη. Είναι χρέος του Ορατίου να υμνήσει τη γυναίκα με την οποία είναι ερωτευμένος ο φίλος του, γι' αυτό ο Μαικήνας είναι αυτός που πρέπει να ασχοληθεί με τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα.¹⁹²

Προκειμένου να τον δελεάσει, εστιάζει σε ορισμένες προσωπικές στιγμές ανάμεσά τους. Χρησιμοποιώντας μία ρητορική ερώτηση, τον καλεί να απαντήσει αν δύναται να συγκριθεί η ομορφιά της Λυκυμνίας με τα πλούτη ολόκληρου του κόσμου: *num tu quae tenuit dives Achaemenes / aut pinguis Phrygiae Mygonias opes / permutare velis crine Licymniae / plenas aut Arabum domos* (21-24). Μπορεί σε αυτή την περίπτωση να τον δυσαρέστησε, αλλά αμέσως μπήκε στη διαδικασία να βρει τρόπο να του αποδείξει ότι αυτό που θεωρεί καλύτερο να υμνήσει θα ευχαριστήσει στο τέλος και τον ίδιο σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό.¹⁹³

Ας περάσουμε τώρα στην ωδή 3.16, στην οποία ο ποιητής διαβεβαιώνει ότι είναι ευτυχισμένος με όλα αυτά που του προσέφερε ο Μαικήνας και δεν αναζητεί τίποτα πέρα από αυτά, ακόμη κι αν βρεθεί κάποιος που θα έχει τη δυνατότητα να του τα προσφέρει. Προφανώς ο άνθρωπος από τον οποίο θα μπορούσε να ζητήσει βοήθεια αλλά αρνείται να το πράξει είναι ο Αύγουστος. Δεν πρόκειται να ακολουθήσει έναν *dives amicus* παρατώντας τόσο εύκολα τον Μαικήνα. Πολύ λογικό είναι μέσα από την επισήμανσή του ότι θα παραμείνει δίπλα στον προστάτη του ακόμα και αν του δοθεί η ευκαιρία να φύγει, επιδιώκει να δείξει την απόρριψή του όσον αφορά τη θέση εργασίας που του είχε προσφέρει ο αυτοκράτορας αρκούμενος σε όλα όσα είχε υπό την προστασία του Μαικήνα.¹⁹⁴

¹⁹² Oliensis (1997) 164. Με την τελευταία άποψη συμφωνεί και ο Ψευδο-Άκρων, όπως αναφέρουν οι Nisbet και Hubbard· βλ. Nisbet & Hubbard (1978) 180. Το στηρίζουν εξίσου στο ότι ο όρος *dominae* μπορεί να ερμηνευθεί και ως *uxoris tuae* ή *patronae meae*.

¹⁹³ Γρόλλιος (1996³) 135.

¹⁹⁴ Frank (1925) 27. Ο Frank υποστήριξε επίσης ότι σκοπός της παρούσας ωδής ήταν ο Οράτιος να εναντιωθεί σε αυτά που ισχυριζόταν ο Αύγουστος σε επιστολές του προς τον Μαικήνα, ούτως ώστε ο ίδιος να αποδείξει ότι επωφελήθηκε σε όλους τους τομείς δίπλα σε έναν τόσο δυνατό πάτρωνα όπως ήταν ο Μαικήνας· βλ. Frank (1925) 28.

Αυτό ακριβώς που αρνείται να πράξει ο Οράτιος φαίνεται να έκανε η Δανάη. Ο Οβίδιος προέβη σε μία ποιητική διάπλαση της ιστορίας της σε μία από τις ελεγείες του (*Am.* 3.8.29-34). Η συγκεκριμένη λοιπόν ελεγεία είναι και το κίνητρο που μας παρακινεί να μιλήσουμε εδώ για τον παραλληλισμό ανάμεσα στον έρωτα και τη φιλία. Η Δανάη, λοιπόν, δε φαίνεται να κράτησε μία σθεναρή αντίσταση, όταν ο Δίας σύμφωνα με ένα μύθο την πλησίασε μεταμορφωμένος σε χρυσή βροχή. Προτίμησε να ακολουθήσει ένα *dives amator*, ούτως ώστε να ζήσει μαζί του με πολυτέλεια, χωρίς να ενδιαφερθεί για τον άνθρωπο που παρόλο που ήταν φτωχός κατάφερε να την αγαπήσει αληθινά.¹⁹⁵ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι με τον τρόπο αυτό στην παρούσα περίπτωση η δύναμη της φιλίας κατανικά την αντίστοιχη δύναμη του έρωτα. Αποδεικνύεται αυτό που έχουμε σημειώσει και στην εισαγωγή, ότι δηλαδή κινητήριος δύναμη του έρωτα είναι κυρίως ο αυθορμητισμός και όχι η σταθερότητα, η οποία αποτελεί ένα από τα βασικότερα στοιχεία ύπαρξης της *amicitia*. Ο φίλος Οράτιος δεν πρόκειται, όπως ισχυρίζεται με τόση επιμονή, να εγκαταλείψει τον φίλο του για τον πλούτο, κάτι το οποίο πολύ πιο εύκολα μπορεί να πράξει ένας εραστής μόλις του δοθεί η κατάλληλη ευκαιρία.

*Ecce, recens dives parto per vulnera censu
praeferitur nobis sanguine pastus eques!*
(*Ον. Am.* 3.8.9-10).

3.5 Η *amicitia* μέσα από τη φιλοσοφία

Ακόμη και σε ωδές που κατατάσσονται σε φιλοσοφικό για παράδειγμα πλαίσιο, ο ρόλος της *amicitia* δεν περιθωριοποιείται. Ένα από τα παραδείγματα που τεκμηριώνει κάτι τέτοιο είναι η ωδή 2.10, στην οποία ο λυρικός ποιητής απευθύνεται στον Λικίνιο Μουρήνα, ούτως ώστε να του μεταφέρει τη σπουδαιότητα της χρυσής μεσότητας, *aurea mediocritas*, την οποία οφείλουν όλοι οι άνθρωποι να ακολουθούν. Η συμβουλή που δίδει στον φίλο του είναι ότι πρέπει πάντοτε να χαρακτηρίζεται *animosus* (20) και *fortis* (21). Οι αρετές αυτές είναι κτήμα των ταπεινών και συνετών ανθρώπων που δεν ανήκουν ούτε σε ένα περιβάλλον ένδειας, αλλά ούτε σε βασιλικά ανάκτορα, τα οποία οδηγούν τους ανθρώπους σε μία στάση ζωής στην οποία κυριαρχούν ο φθόνος και η υποκρισία. Αυτό που επιδιώκει να περάσει στον φίλο του μέσω του ποιήματός του, το διακρίνουμε κατά κύριο λόγο στην τρίτη στροφή. Σκοπός του Λικινίου, λοιπόν, είναι να δημιουργήσει ένα *praeparatum / pectus* (14-15), μία προετοιμασμένη ψυχή για να στέκεται όρθιος και να

¹⁹⁵ Oliensis (1997) 166-167· πβ. επίσης Μπαλά (1990) 72.

εμπιστεύεται τις δικές του δυνάμεις σε κάθε δοκιμασία της ζωής. Την ευθύνη για την επίτευξη της ευτυχίας την έχει ο κάθε ένας για τον εαυτό του, γιατί ο ίδιος θα είναι αυτός που θα πρέπει να μαζέψει, όπως χαρακτηριστικά λέει, τα πανιά απέναντι στον δυνατό άνεμο: *sapienter idem / contrahes vento nimium secundo / turgida vela* (Hor. C. 2.10.22-24).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ωδή 2.10 έχει χαρακτηριστεί πρόδρομος των *Επιστολών* του Ορατίου, καθώς στη συλλογή εκείνη εκφράζει εκτενέστερα την αξία *aurea mediocritas* σε πλαίσιο φιλίας.¹⁹⁶ Μόνο ένας άνθρωπος που θα έχει τη δύναμη να ακολουθήσει τη χρυσή αυτή μεσότητα θα μπορέσει να αποκληθεί καλός φίλος, όπως ισχυρίζεται και ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια*: *τοιούτος γάρ ἐστιν ὁ κατὰ τὴν μέσῃν ἕξιν οἶον βουλόμεθα λέγειν τὸν ἐπιεικῆ φίλον, τὸ στέργειν προσλαβόντα.* (Αριστ. Ηθ. Νικ. 1126b).¹⁹⁷

Τη μεγαλύτερη ίσως εξύμνηση της αρετής, τη συναντάμε στην ωδή 3.2, μέσα από την οποία ο Οράτιος απευθύνεται στους νέους της Ρώμης. Η φιλική του διάθεση φαίνεται ήδη από τον πρώτο στίχο, *Angustam amice*, στον οποίο καλεί τους νέους να αντιμετωπίζουν τη φτώχεια. Στην πέμπτη στροφή προσωποποιεί την ίδια τη *Virtus*. Όπως ο ίδιος λέει, αυτή έχει την ικανότητα να οδηγήσει στον ουρανό όλους όσους αξίζουν να γίνουν αθάνατοι: *Virtus, recludens inmeritis mori / caelum, negata temptat iter via / coetusque volgaris et udam / spernit humum fugiente penna* (21-24). Τόσο η ένδειξη θεοποίησης, όσο και η εκτενής αναφορά στη *virtus*, μας παραπέμπουν στον Αύγουστο, εάν έχουμε στο μυαλό μας ότι επρόκειτο για μία από τις αρετές που αναγράφονταν πάνω στην ασπίδα του.¹⁹⁸ Ο Hills¹⁹⁹ έχει επιβεβαιώσει μία τέτοια σύνδεση, στηριζόμενος στην αμέσως επόμενη ωδή. Σε εκείνη την περίπτωση αναφέρεται άμεσα στον αυτοκράτορα και θεωρεί πως μπορεί να χαρακτηριστεί ενάρετος. Στηρίζει αυτή του τη σκέψη στη σύνδεση του λατινικού *arte* με την ελληνική ονομασία της αρετής ή αλλιώς της ηθικής αριστείας. Εκτός από αυτό, ένα εγκώμιο προς τον ίδιο εντοπίζεται στη φράση: *est et fideli tuta silentio* (25), μέσω του οποίου μας δείχνει ότι χάρη σε αυτούς τους ανθρώπους από τους οποίους περιτριγυρίζεται είναι πλέον εφικτό να αντιμετωπίζει με δεξιότητες τόσο

¹⁹⁶ Καλλέργη (2018) 128.

¹⁹⁷ Hunter (1985) 482.

¹⁹⁸ Ledentu (2014) 408.

¹⁹⁹ Hills (2005) 56. Συνδέει επίσης στην παρούσα περίπτωση τον αυτοκράτορα τόσο με τον Ρωμύλο όσο και με τον Μέγα Αλέξανδρο.

τον λόγο του, όσο και τη σιωπή του.²⁰⁰ Όχι μόνο σεβόταν όλα όσα του εκμυστηρεύονταν οι φίλοι του, αλλά μάλιστα θεωρούσε ότι η γνωστοποίηση ενός γεγονότος που δεν έπρεπε να ειπωθεί θα μπορούσε να συγκριθεί με την τιμωρία που επιβαλλόταν σε όποιον άνθρωπο ανακοίνωνε όλα όσα θα τελούνταν στα Ελευσίνια Μυστήρια.²⁰¹

Τώρα όσον αφορά την ωδή 2.6, έχει θεωρηθεί μαζί με την αμέσως επόμενη της ότι πρόκειται για ωδές «αφιερωμένες στη φιλία και την αταραξία».²⁰² Αποδέκτης της είναι ο Σεπτίμιος, πιθανόν ένας συμπολεμιστής (*commilito*) του Ορατίου.²⁰³ Παρατηρείται μία ροπή προς την επικούρεια φιλοσοφία στο παρόν σημείο, κατά το οποίο προσκαλεί τον φίλο του σε ένα μέρος στο οποίο ο ίδιος έχει επιλέξει να εγκατασταθεί για να εξασφαλίσει την εσωτερική του ηρεμία και γαλήνη. Δεν επιλέγει τη μοναξιά, αλλά αυτό που θα τον χαροποιήσει πραγματικά είναι η παρουσία ενός αληθινού φίλου, που πρόκειται να φτάσει μαζί του ως τα έσχατα όρια του κόσμου, όπως μας αναφέρει ήδη στην πρώτη στροφή. Ο Σεπτίμιος είναι έτοιμος να ακολουθήσει τον φίλο του όπου κι αν αυτός επιχειρήσει να πάει, όπως κάνει ο Οράτιος για τον Μαϊκήνα στην πρώτη επιστολή του πρώτου βιβλίου.²⁰⁴ Εντοπίζεται για μία ακόμη φορά κυκλική σύνθεση, εφόσον ο ποιητής ξεκινά και ολοκληρώνει το ποίημά του με την έννοια της φιλίας. Η λέξη *mecum* του πρώτου στίχου ακολουθείται από τους τόπους που έχει αγαπήσει ο ποιητής και συναντά στον τελευταίο στίχο τον όρο *amici*. Μας δείχνει με αυτόν τον τρόπο το στενό δέσιμο και την εμπιστοσύνη που φαίνεται να έχει δείξει στον Σεπτίμιο.

Δεν παρατηρείται όμως να τον αναζητεί μόνο σε ευχάριστες στιγμές, αλλά και στον ίδιο του τον θάνατο. Η σύνδεση φιλίας στη ζωή, που αντικατοπτρίζουν οι τέσσερις πρώτοι στίχοι, τρέπεται σε μία σύνδεση φιλίας μετά τον θάνατο, εφόσον ο εγκάρδιος φίλος του ποιητή θα του ραντίζει τη ζεστή του τέφρα με δάκρυα στα μάτια. Αυτή η τακτική του ραντίσματος είτε με κρασί είτε ακόμη και με νερό αποτελούσε ένα αρκετά σύνηθες φαινόμενο μετά την καύση ενός νεκρού και πριν τον ενταφιασμό του.²⁰⁵ Ένας αυτοέπαινος του Ορατίου γίνεται αντιληπτός για άλλη μια φορά. Μας μεταφέρει την εικόνα ενός τυπικού ποιητή, ο οποίος δε ζητά τίποτα περισσότερο από ένα δάκρυ από

²⁰⁰ Ledentu (2014) 409-410. Στη μελέτη της αναφέρει επίσης ότι ο Williams θεώρησε ότι η επιλογή του να μην αναφερθεί ακόμη σε άμεσα στοιχεία που παραπέμπουν στον αυτοκράτορα, πρέπει να θεωρηθεί ως ένας τρόπος του Ορατίου να τον επαινέσει.

²⁰¹ Μπαλτάς (1990) 23.

²⁰² Γρόλλιος (1992) 71.

²⁰³ Για τους λόγους που αμφισβητήθηκε η συγκεκριμένη άποψη: βλ. Nisbet & Hubbard (1978) 93.

²⁰⁴ Γρόλλιος (1992) 67.

²⁰⁵ Γρόλλιος (1992) 70, 73-74.

τον φίλο του. Αρκείται στην απλότητα και δεν αναζητά την πολυτέλεια, ακριβώς γιατί οι σχέσεις τους είναι ανιδιοτελείς.

*Septimi, Gadis aditure mecum et
Cantabrum indoctum iuga ferre nostra et
barbaras Syrtis, ubi Maura semper
aestuat unda.*

(Hor. C. 2.6.1-4)

*ibi tu calentem
debita sparges lacrima favillam
vatis amici.*

(Hor. C. 2.6.21-24)

Για τη συγγραφή της παρούσας ωδής ο Οράτιος φαίνεται να εμπνεύστηκε από τον Κάτουλλο, καθώς και εκείνος έχει αναφερθεί στη θέληση ενός ανθρώπου να ακολουθήσει τον φίλο του μέχρι τα πέρατα του κόσμου, προκειμένου να του αποδείξει τη γνησιότητα της φιλίας τους (Catul. 11). Ωστόσο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο νεότερος ποιητής εστιάζει πλήρως στην *amicitia*, ενώ αντιθέτως ο Κάτουλλος εμπερικλείει μέσα στο συγκεκριμένο ποίημα τόσο την *amicitia*, όσο και τον *amor*.²⁰⁶

Μία άλλη ωδή στην οποία διακρίνονται φιλοσοφικά στοιχεία είναι η ωδή 2.2. Στο ποίημα αυτό απευθύνεται προς τον Γάιο Σαλλούστιο Κρίσπο, ο οποίος υπήρξε, όπως μας πληροφορούν ο Σενέκας και ο Τάκιτος, στενός φίλος του Αυγούστου (Sen. Clem. 1.10.1), (Tac. Ann. 1.6.3).²⁰⁷ Σκοπός του ποιήματός του αυτού είναι να τονίσει τις συνέπειες της προσκόλλησης των ανθρώπων στον πλούτο, καθώς πρόκειται για ένα φαύλο κύκλο από τον οποίο δε θα καταφέρουν να φύγουν ποτέ. Κατά τη διάρκεια των συμβουλών του προς τον Σαλλούστιο, θέτει μάλιστα ως παράδειγμα προς μίμηση τον Προκλήιο.²⁰⁸

Ο Προκλήιος υπήρξε ένας άνθρωπος ο οποίος κατόρθωσε αυτό που ο ίδιος ο ποιητής επιδιώκει να επιτύχει μέσα από τα έργα του, να αποκτήσει μεταθανάτια φήμη χάρη στα επίγεια κατορθώματά του. Κάπου εδώ εντοπίζουμε και τη φιλοσοφική απόχρωση της παρούσας ωδής. Ο Προκλήιος ενστερνίστηκε όλα όσα πρεσβεύει η στωική κυρίως

²⁰⁶ Harrison (2014) 78. Ο Harrison υιοθετεί αυτή τη σκέψη από τον West. Για περισσότερα σχετικά με την ωδή 2.6 βλ. West (1998).

²⁰⁷ Harrison (2017) 60.

²⁰⁸ Nisbet & Hubbard (1978) 37-38.

φιλοσοφία και έτσι κατόρθωσε να οδηγηθεί στο υψηλότερο επίπεδο της *virtus*. Θα μπορούσαμε όμως να μιλήσουμε εξίσου και για σύζευξη στωικών και επικούρειων θεωριών, εφόσον ο ίδιος ο Επίκουρος συμφωνούσε με την άποψη ότι πρέπει να μεριμνήσουμε για να αποφύγουμε τις υπέρτατες και αχρειαστές επιθυμίες.²⁰⁹

Είναι δυνατόν να συνδέσουμε τον Προκλήιο με τον Αύγουστο κυρίως λόγω των πατρικών αισθημάτων που μαρτυρείται ότι έδειξε ο φίλος του Ορατίου προς τους αδελφούς του. Τα αντίστοιχα πατρικά αισθήματα του Αυγούστου προς τα παιδιά για παράδειγμα των Νερώνων εντοπίζονται στην ωδή 4.4.²¹⁰ Φαίνεται πως η αναφορά του τόσο στον Σαλλούστιο όσο και στον Προκλήιο, εφόσον επρόκειτο για δύο λογοτεχνικούς πάτρωνες, θα αποσκοπούσε σε ένα δικό του όφελος. Πολύ πιθανόν να αναφέρθηκε στα πρόσωπά τους για να τους ευχαριστήσει για μία παλαιότερη στήριξη που είχε από αυτούς ή ακόμη μπορεί να επιδιώκει τώρα τη βοήθειά τους. Ακόμη κι αν η αντιμετώπισή του σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να κατακριθεί, θα ήταν άδικο να εστιάσουμε σε αυτή ξεχνώντας όλα όσα προσέφερε ως *amicus*, όπως μαρτυρούν οι υπόλοιπες ωδές του.²¹¹

*Vivet extento Proculcius aevo,
notus in fratres animi paterni*
(Hor. C. 2.2.5-6)

*Quid Augusti paternus
in pueros amimus Nerones.*
(Hor. C. 4.4.27-28)

Τέλος ας αναφερθούμε στην ωδή 1.7, μέσα από την οποία ο Οράτιος συνδυάζει την αγάπη του για το κρασί και τον εγκωμιασμό μίας συγκεκριμένης περιοχής, μέσα σε ένα πλαίσιο στο οποίο συμβουλεύει τον φίλο του Πλάγκο. Αφού έχει αναφερθεί στις περιοχές που πολλές φορές θαυμάζουν οι άνθρωποι αλλά και στην περιοχή η οποία ευχαριστεί τον ίδιο, στην πέμπτη στροφή απευθύνεται προς τον Πλάγκο, προκειμένου να τον καθοδηγήσει για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ζει. Οφείλει να απαλλαγεί από τη στενοχώρια που τον έχει καταβάλει. Καλείται τώρα με τη βοήθεια του κρασιού να χαρεί

²⁰⁹ Nisbet & Hubbard (1978) 42.

²¹⁰ Harrison (2017) 62.

²¹¹ Nisbet & Hubbard (1978) 33-34· Γρόλλιος (1992) 32. Οι Nisbet και Hubbard απαλλάσσουν τον Οράτιο από οποιαδήποτε προσωπική φιλοδοξία εστιάζοντας στην επιλογή του ποιητή να μην αναφερθεί καθόλου στην εξουσία που είχαν τα πρόσωπα αυτά, μέσω της οποίας θα μπορούσαν να συμβάλουν στην προσωπική του ποιητική ανέλιξη.

τη ζωή του με έναν επικούρειο τρόπο ζωής, αφού έχει πλέον απαλλαχθεί από το παρελθόν.²¹² Εφόσον πρόκειται για ένα αξιόλογο πρόσωπο, τότε πρέπει να κατανοήσει ότι όπου και να βρίσκεται θα έχει τη στήριξη των θεών, όπως ακριβώς είχε και ο Τεύκρος, ο οποίος όντας σίγουρος για τον εαυτό του έλεγε στους δικούς του φίλους και συμπολεμιστές να μην ανησυχούν, εφόσον είχαν με το μέρος τους την εύνοια του θεού Απόλλωνα: *Nil desperandum Teucro duce et auspice Teucro: certus enim promisit Apollo / ambiguum tellure nova Salamina futuram* (Hor. C. 1.7.27-29).

Παρόλο που θα ήταν δυνατόν πίσω από τη μορφή του Τεύκρου να δούμε τον αυτοκράτορα και την ασφάλεια που μπορεί κάποιος να αισθανθεί γνωρίζοντας ότι αυτός βρίσκεται στην εξουσία, κάτι τέτοιο δεν υιοθετείται εξολοκλήρου από τους Nisbet και Hubbard.²¹³ Εστιάζουν στο ότι γίνεται αναφορά στο μυθολογικό αυτό πρόσωπο με σκοπό να δείξουν ότι και εκείνος, όπως ακριβώς και ο Πλάγκος, βρήκε λύτρωση από την πίεση της καθημερινότητας στο κρασί. Πέραν όμως αυτού, υπάρχουν και άλλα στοιχεία τα οποία ίσως τους ενώνουν. Ένα από αυτά είναι η προσπάθεια που κάνει ο Οράτιος όταν επιδιώκει να πείσει τον φίλο του ότι οι συμβουλές τις οποίες έδωσε ο Τεύκρος στους δικούς του φίλους είναι και αυτές που πρέπει να ακολουθήσει κάθε άνθρωπος που θέλει να θεωρείται *sapiens*. Επίσης η αναφορά στην αναζήτηση μίας άλλης πατρίδας από τον Τεύκρο, ο οποίος εκδιώχθηκε από τον πατέρα του, παραπέμπει συνειρμικά στην αλλαγή στρατοπέδου από τον Πλάγκο, ο οποίος, ενώ στο παρελθόν υποστήριζε τον Μάρκο Αντώνιο, εν τέλει τάχθηκε υπέρ του Οκταβιανού.²¹⁴ Εάν ακολουθήσουμε αυτή τη σκέψη, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο Αντώνιος αντιπροσωπεύει έναν ψεύτικο πατέρα, εν αντιθέσει προς τον Οκταβιανό, στον οποίο βρίσκει ο αποδέκτης της ωδής τη στήριξη που αναζητούσε όλα αυτά τα χρόνια, καθώς ο αυτοκράτορας πρόκειται να τον στηρίξει, όπως θα έπραττε ένας πραγματικός και στοργικός πατέρας. Ο Πλάγκος γενικότερα προσέδιδε στον Αύγουστο τον χαρακτηρισμό *pater*, κυρίως λόγω της *clientela* του. Η επιλογή του αυτή θα έχει ευεργετικά αποτελέσματα ακόμη και στον καιρό, αφού τα

²¹² Moles (2002) 103, 107. Η αναφορά του στη θάλασσα έχει θεωρηθεί για παράδειγμα ως ένα στοιχείο που τον βοηθά να επαινέσει την επικούρεια φιλοσοφία.

²¹³ Nisbet & Hubbard (1970) 93.

²¹⁴ Moles (2002) 89, 90. Οι συγκεκριμένες ιδέες εκφράστηκαν πρωτίστως από τους μελετητές Davis και West αντίστοιχα (non vidi). Για περισσότερες απόψεις όσον αφορά τη σύνδεση του συγκεκριμένου μύθου με την περίπτωση του Πλάγκου, βλ. σελ. 94.

σύννεφα που υπήρχαν μέχρι εκείνη τη στιγμή θα διαδεχθεί ένας «λευκός» ουρανός (15-20).²¹⁵

Σε αρκετές περιπτώσεις έχουμε δει ανθρώπους που εγκωμιάστηκαν από τον Οράτιο, παρόλο που είχαν υποστηρίξει τον Μάρκο Αντόνιο. Η συγκεκριμένη περίπτωση όμως είναι πραγματικά πολύ διαφορετική για τον λόγο ότι ο ίδιος ο Πλάγκος είναι δυνατόν να θεωρηθεί ακόμη και ως ένας άλλος Αύγουστος. Η επιστροφή του στα Τίβουρα είναι εφικτό να παραλληλιστεί με την επιστροφή και την επανίδρυση της Ρώμης από τον Οκταβιανό.²¹⁶

3.6 Η ανάδειξη της *amicitia* μέσα από τον έπαινο

Είναι κοινός αποδεκτό ότι ο ιδανικότερος τρόπος να τιμήσεις ένα πρόσωπο για το οποίο τρέφεις μία ιδιαίτερη εκτίμηση δεν είναι άλλος από τον έπαινο. Εκτός όμως από αυτό είναι εξίσου σημαντική και η θεματική η οποία παροτρύνει σε μεγαλύτερο βαθμό κάποιον ποιητή να θέσει μέσα στην ποίησή του το θέμα της αμφισβήτησης, ούτως ώστε να δείξει σε ορισμένες περιπτώσεις και στοιχεία ενός ανθρώπου τα οποία έχουν υποσκιαστεί ή έχουν κατακριθεί εξαιτίας των παρελθοντικών του επιλογών. Μία από αυτές τις περιπτώσεις είναι ο έπαινος του ποιητή προς τον Λόλλιο στην ωδή 4.9, του οποίου η αντιμετώπιση από τους Ρωμαίους υπήρξε πολλές φορές αρνητική. Θεωρούσαν ότι επρόκειτο για έναν άνθρωπο άπληστο και δειλό, κάτι το οποίο δε μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι ίσχυε στον απόλυτο βαθμό.²¹⁷

Εάν επικεντρωνόμασταν σε μία πρώτη ανάγνωση κυρίως της όγδοης στροφής, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ένα ξεκάθαρο έπαινο προς τον Λόλλιο, αφού όπως λέει ο Οράτιος δε θα δεχθεί να μείνει ανεγκωμιάστος ο συγκεκριμένος άνθρωπος. Οι λεξιλογικές όμως αναφορές είναι και αυτές που κυρίως μας προκαλούν μία αμφισβήτηση, μεταξύ των οποίων το ρήμα που χρησιμοποιείται στην ένατη στροφή, *carpere* (33) αλλά και η απουσία αναφοράς σε συγκεκριμένες πράξεις στις οποίες προέβη ο Λόλλιος.²¹⁸ Εστιάζει περισσότερο στο να δείξει τις προτεραιότητες που πρέπει να θέτει

²¹⁵ Moles (2002) 95, 100, 102, 103. Το να θεωρήσουμε τον Αντόνιο ως πατέρα ενισχύει τον ρόλο που είχε ως *Liber Pater*. Εκτός από τον Τεύκρο, κοινά στοιχεία εντοπίζονται επίσης ανάμεσα στον Πλάγκο και τον Αινεία, όπως για παράδειγμα το ότι θέτουν πάνω από τις ανησυχίες των ιδίων τους ακολούθους τους.

²¹⁶ Moles (2002) 100.

²¹⁷ Sage (1994) 565, 570. Όπως μάλιστα παρατηρεί (566), ορισμένοι έχουν θεωρήσει τη συγκεκριμένη ωδή ως μία προσπάθεια του Ορατίου να καταδικαστεί ο Λόλλιος, εφόσον όλα αυτά στα οποία αναφέρεται είναι ειρωνικά.

²¹⁸ Sage (1994) 578. Στη σελίδα αυτή αναφέρονται και άλλα λεξιλογικά παραδείγματα που στηρίζουν την πιο πάνω σκέψη: βλ. επίσης σελ. 579.

ο κάθε Ρωμαίος πολίτης, όπως η σύνεση απέναντι στα δώρα που θα του προσφερθούν, η υπομονή απέναντι στις δυσκολίες που προξενεί η φτώχεια αλλά και η ανδρεία που πρέπει να δείχνει κανείς απέναντι στους φίλους και την πατρίδα του.²¹⁹

Κυρίως ο τρόπος με τον οποίο επέλεξε να ολοκληρώσει την ωδή ήταν και αυτός που ερμηνεύθηκε με διαφορετικούς τρόπους από τους μελετητές. Η μία από αυτές τις ερμηνείες είναι ότι ο ποιητής, για τον λόγο ότι ο Λόλλιος είχε αντιμετωπίσει αρκετές δυσκολίες, θεώρησε καθήκον του να είναι δίπλα στον αγαπητό του *amicus*. Έχει διατυπωθεί ωστόσο και η άποψη ότι, παρόλο που ο Οράτιος μπορεί να μην ήταν απόλυτα σύμφωνος, όφειλε να τον επαινέσει προκειμένου να δείξει την αντικειμενικότητα που διέκρινε την ποίησή του. Όπως φαίνεται, ο Οράτιος για μία ακόμη φορά τον συμβουλεύει, αφού ακόμη υπάρχει η ευκαιρία να αλλάξει και να καταφέρει στο τέλος να εγκωμιάζεται χωρίς ενδοιασμούς από τους ποιητές.²²⁰

*Rectius occupat
nomen beati qui deorum
muneribus sapienter uti
duramque callet pauperiem pati
peiusque leto fragitium timet,
non ille pro caris amicis
aut patria timidus perire.*

(Hor. C. 4.9.46-52)

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, το κύριο πρόσωπο στο οποίο ο Οράτιος προσφέρει εκτενώς επαίνους είναι ο αυτοκράτορας. Ξεκινά την προσπάθειά του αυτή ήδη από τη δεύτερη ωδή του πρώτου του βιβλίου και την ολοκληρώνει στην ωδή 4.15. Η έβδομη στροφή της ωδής 1.2, είναι δυνατόν να χωριστεί σε δύο μέρη, όπως αναφέρει ο Sloan²²¹, την αναφορά σε κάποιο έγκλημα και στον τρόπο με τον οποίο μπορεί αυτό να τερματιστεί. Με την αναφορά του στον τρόπο που έχει προκαλέσει ο Δίας στη Ρώμη, επιδιώκει να δείξει όλα αυτά που ακολούθησαν μετά τον θάνατο του Ιουλίου Καίσαρα.

²¹⁹ Sage (1994) 582-584. Τέτοιες αναφορές τις εντοπίζουμε εξίσου και στον Ηρόδοτο. Ο συγκεκριμένος ιστορικός αναφέρεται μεταξύ άλλων στις συμβουλές που είχε δώσει ο Σόλων στον Κροίσο, καθώς ο τελευταίος δε μπορούσε να αντιληφθεί την αξία του μέτρου, ειδικότερα σε θέματα που αφορούσαν τα χρήματά του.

²²⁰ Johnson (2004) 84, 86, 92. Για διαφορετικές απόψεις σχετικά με τις δύο τελευταίες στροφές της ωδής 4.9· βλ. Sage (1994) 580, 584.

²²¹ Sloan (2019) 457. Τον διαχωρισμό αυτό πρώτος έκανε ο Mayer (non vidi).

Επικαλείται λοιπόν μέσα από μία ερώτηση τη θεϊκή βοήθεια, ούτως ώστε να μπορέσει να οδηγήσει τη Ρώμη στην ειρήνη: *cui dabit partis scelus expiandi / Iuppiter?* (29-30).

Πίσω από τα ονόματα των θεών από τους οποίους αναζητεί βοήθεια βρίσκεται φυσικά και ο Αύγουστος. Η έμμεση αναφορά προς τον ίδιο δικαιολογείται από το γεγονός ότι στη Ρώμη μέχρι το 27 π.Χ. απέφευγαν οποιαδήποτε λατρεία προς το πρόσωπό του.²²² Τον ταυτίζει με όλους αυτούς, γιατί θεωρεί πως έχει τη δύναμη να αποκτήσει όλα όσα κατέχουν και οι ίδιοι. Η επιλογή του να αφήσει για το τέλος τον ίδιο τον αυτοκράτορα, αφού έχει κάνει αναφορά σε ορισμένους θεούς, μας παροτρύνει σε μία ακόμη σύγκριση με τα *Γεωργικά*. Η ομοιότητα έγκειται στο γεγονός ότι και σε εκείνη την περίπτωση, αφού ο Βιργίλιος ανέφερε ορισμένους θεούς, κατέληξε επίσης στον Αύγουστο. Εκτός βέβαια από αυτό το σημείο, ομοιότητες ανάμεσα στα δύο έργα παρουσιάζονται και σε αρκετά άλλα σημεία. Ένα απ' αυτά είναι η επίκληση που κάνει ο Βιργίλιος στους θεούς, προκειμένου να επιτρέψουν σ' αυτόν τον *iuvenem* που εμφανίστηκε στη Ρώμη να προσπαθήσει να επαναφέρει την ηρεμία (Verg. *Georg.* 1.500-501). Όλα όσα έχουν συμβεί είναι αποτέλεσμα των λαθών του μακρινού παρελθόντος, κατά την κρίση του, και οποιαδήποτε προσπάθεια απόδοσης ευθυνών από τους Ρωμαίους προς τον νεαρό αυτό άνδρα θεωρούνται ανυπόστατες.²²³

Η διαφοροποίηση που εντοπίζεται στα δύο αυτά έργα είναι και αυτή που μας ωθεί να αντιληφθούμε καλύτερα τον φίλο Οράτιο. Πέραν του έμμεσου εγκωμιασμού δε φαίνεται να αντιμετωπίζει εδώ τον φίλο του με επιείκεια, αλλά αντιθέτως δε διστάζει να αναφερθεί και στα δικά του λάθη όσον αφορά τους εμφυλίους πολέμους, κάτι το οποίο δε βλέπουμε να κάνει ο Βιργίλιος. Κάτι τέτοιο γίνεται αντιληπτό από την εσκεμμένη επιλογή του να μην αναφερθεί ακόμη στον αυτοκράτορα με το προσωνύμιο «Αύγουστος», αλλά περιορίζεται στην ονομασία Καίσαρας, ούτως ώστε να δείξει ότι δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη η προσπάθεια που κάνει για την επίτευξη της ισορροπίας στη Ρώμη. Θα αφήσει τον χρόνο να φανερώσει όλα αυτά που είναι ικανός να κάνει, γιατί η δύναμη βρίσκεται στα χέρια του. Ένα ακόμη στοιχείο που μπορεί να επιβεβαιώσει ίσως κάποια κριτική που ασκεί ο Οράτιος στον Αύγουστο είναι η επιλογή του όρου *ultor* (44). Το ουσιαστικό αυτό

²²² Οι δύο θεοί που αναφέρονται πρώτοι, ο θεός Απόλλωνας και η θεά Αφροδίτη, συνδέονται με τον Αύγουστο. Ο πρώτος ήταν ο προστάτης του και αντιστοίχως με την θεά Αφροδίτη τους ένωσε η *gens Iulia*, βλ. Hills (2005) 51-52.

²²³ Sloan (2019) 452. Αυτό το επιχείρημα σχετικά με το παρελθόν τεκμηριώνεται και από τις αναφορές στον πόλεμο της Τροίας.

παραπέμπει σε ένα χαρακτηρισμό που ο ίδιος απέδωσε στον εαυτό του.²²⁴ Αυτού του είδους τα στοιχεία μάς ωθούν να αναθεωρήσουμε μία σκέψη, σύμφωνα με την οποία ακόμη και σε μία τόσο πρόωμη ωδή γίνεται λόγος για αποθέωση του αυτοκράτορα.²²⁵

Μεγάλη συζήτηση έχει προκαλέσει και ο τρόπος που αντιμετωπίζει τον αυτοκράτορα δια μέσου του θεού Ερμή στην δωδέκατη στροφή. Ο Αύγουστος είναι αυτός που πρέπει να εγκρίνει εάν ο ποιητής είναι ικανός να συμπεριληφθεί στους λυρικούς ποιητές και ο Ερμής αντίστοιχα ο προστάτης των ποιητών, επομένως είναι απαραίτητη προϋπόθεση η έγκριση και των δύο για το δικό του μέλλον. Ο δικός του *amicus* ταυτίζεται με τον λυρικό προστάτη και έτσι θα μπορέσει να έχει και από τους δύο τη στήριξη για την προσπάθειά του. Για τον λόγο αυτό καλεί και τον Αύγουστο να γίνει και ο ίδιος προστάτης της ποίησης, γιατί αυτό είναι κατά την κρίση του σημαντικότερο από την προπαγάνδα των εμφυλίων πολέμων.²²⁶

Παρά την έμμεση κριτική του, όμως, στη συνέχεια δεν παρατηρούμε κάτι τέτοιο, καθώς δε διακρίνεται οποιοδήποτε υπαινικτικό σχόλιο εις βάρος του αυτοκράτορα. Αντιθέτως, με τη χρήση του ρήματος *vitiis*, φαίνεται πως ο ποιητής απαλλάσσει τον Αύγουστο από τις συνέπειες των εμφυλίων πολέμων και ταυτόχρονα τον παρακαλεί να μην θυμώσει για τα σφάλματα που έπραξαν οι Ρωμαίοι: *neve te nostris vitiis iniquom / ocior aura / tollat* (Hor. C. 1.2.47-49). Δεν απευθύνεται προς τον ίδιο άμεσα, αλλά αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για τον Οκταβιανό όταν αναφέρει πως ο θεός Ερμής έχει υποδυθεί ένα νεανία στη γη.²²⁷ Τη μορφή του την αντιλαμβανόμαστε εξίσου από τους μεγάλους θριάμβους, που αναφέρονται στην τελευταία στροφή και αφορούν τις νίκες που είχε επιτύχει στην Ασία, την Αίγυπτο και το Άκτιο.²²⁸

Διάφορες πτυχές της *amicitia*, αυτή τη φορά με εμφανέστερο τρόπο, εκφράζονται στο τρίτο βιβλίο, στην ωδή 3.3. Εδώ γίνεται μία μεγάλη αναφορά στα στοιχεία που διακρίνουν ένα δίκαιο άνδρα, ούτως ώστε να πείσει τους Ρωμαίους συμπολίτες του να ακολουθήσουν τον *mos maiorum*. Πρόκειται για μία από τις μεγαλύτερες σε έκταση ωδές ολόκληρης της συλλογής και έχει θεωρηθεί από την Ledentu ότι υποκρύπτονται αρκετά

²²⁴ Sloan (2019) 453, 449, 455. Ο χαρακτηρισμός *ultor*, σύμφωνα με την κρίση του μελετητή, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως υπαινιγμός εναντίον του Αύγουστου αλλά εναντίον όλων των κακών που προξενεί ένας εμφύλιος πόλεμος.

²²⁵ Γρόλλιος (1996³) 40.

²²⁶ Sloan (2019) 461, 463.

²²⁷ Nisbet & Hubbard (1970) 16.

²²⁸ Γρόλλιος (1996³) 40, 46.

μηνύματα του Ορατίου μέσω μίας ιδιαίτερης στρατηγικής του, που δεν είναι άλλη από το *silentium*.²²⁹

Αρχικά επισημαίνει ότι τίποτα δεν είναι ικανό να αλλάξει τη φρόνηση ενός άνδρα, όταν αυτός έχει φτάσει στο επιθυμητό επίπεδο της σοφίας. Στη συνέχεια προβαίνει σε συγκεκριμένα παραδείγματα, τα οποία αφορούν τον Πολυδεύκη, τον Ηρακλή και εν τέλει τον ίδιο τον Αύγουστο. Γίνεται ήδη μία νύξη στη θεοποίηση του τελευταίου, μέσα από τη φράση: *arces igneas* (10), η οποία αναφέρεται στην άνοδο σπουδαίων ανδρών στον πάνω κόσμο και στον συνακόλουθο καταστροφισμό τους. Γίνεται επίσης αντιληπτή μέσα από την αναφορά του Ορατίου στα ροδοκόκκινα χείλη του, για τον λόγο ότι επρόκειτο για ένα από τα στοιχεία που αποτελούσαν ένδειξη του συγκεκριμένου φαινομένου.

Η διακειμενικότητα με την αρχαία ελληνική ποίηση είναι και εδώ ευδιάκριτη, αφού η αναφορά στα χείλη μας παραπέμπει σε ένα ποίημα που προέρχεται από τον Σιμωνίδη. Το γεγονός ότι η θεοποίησή του ήταν κάτι εντελώς αβέβαιο ακόμη φανερώνεται κυρίως μέσα από τον χρόνο που επιλέγει να χρησιμοποιήσει. Ο Αύγουστος λοιπόν, σε αντίθεση με τον Πολυδεύκη και τον Ηρακλή, που ήδη έφτασαν στην κορυφή, δεν έχει ακόμη γευθεί το νέκταρ, αλλά πρόκειται να το κάνει στη συνέχεια: *quos inter Augustus recumbens / purpureo bibet ore nectar* (Hor. C. 3.3.11-12).²³⁰

Ιδανικότερα ο έπαινος του Αυγούστου φαίνεται στο τέλος του τρίτου βιβλίου και συγκεκριμένα στην ωδή 3.25. Στην παρούσα περίπτωση ο Οράτιος βρίσκεται σε βακχική έκσταση και ο ίδιος ο Βάκχος τού δίνει την έμπνευση για να υμνήσει τον αυτοκράτορα, τον οποίο χαρακτηρίζει *egregii* (4). Η παρουσία του θεού Διονύσου, όπως και στις υπόλοιπες περιπτώσεις έτσι και εδώ, έχει τη δική της σημασία, μεταξύ άλλων για τον λόγο ότι χαρακτηρίζεται ο θεός της *libertas*. Παρά την ελευθερία όμως την οποία συνδέει ο Οράτιος με το όνομα του Διονύσου, μεταφέρει στους αναγνώστες του ένα αίσθημα ασφάλειας όσον αφορά ορισμένες υπερβολές που πρόκειται να λεχθούν σχετικά με τον Αύγουστο. Δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι υπερβαίνει τα όρια, αλλά εννοεί οποιαδήποτε

²²⁹ Ledentu (2014) 410. Παρά το γεγονός ότι είναι σε πολλά σημεία εμφανής η *recusatio* του έπους από τον Οράτιο, η παρούσα ωδή σε αρκετά σημεία παραπέμπει στο έπος του Εννίου, σκέψη η οποία ανήκει στον Ph. Hardie (non vidi).

²³⁰ Μπαλτάς (1990) 28· Γρόλλιος (1998) 65, 78. Το απόσπασμα όμως του Σιμωνίδη (απ. 585 PMG) δεν αναφέρεται σε ένα σπουδαίο άνδρα, αλλά σε μία κόρη.

υπερβολή μπορεί να λεχθεί εξαιτίας της ελευθερίας του λόγου την οποία του προσφέρει.²³¹

Ο Οράτιος είναι έτοιμος πια τη συγκεκριμένη στιγμή να κατατάξει τον Αύγουστο ανάμεσα στα αστέρια, όπως ο ίδιος ομολογεί: *quibus / antris egregii Caesaris audiar / aeternum meditans decus / stellis inserere et consilio Iovis?* (Hor. C. 3.25.3-6), μία κατάταξη την οποία έχει ήδη προφητεύσει ο Βιργίλιος στα *Γεωργικά* του: *anne novum tardis sidus te mensibus addas* (Verg. Georg. 1.32). Η σιγουριά του φανερώνεται κυρίως μέσω του απαρεμφάτου *inferere*, σε αντιπαράθεση με την ωδή 3.3, στην οποία είδαμε να χρησιμοποιούνται μελλοντικοί χρόνοι.²³² Πρόκειται για ένα από τα σημεία που επιβεβαιώνουν τη σκέψη στην οποία οδηγηθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, κατά την εξέταση της σχέσης Ορατίου και Οκταβιανού. Παράλληλα με την άνοδο του αυτοκράτορα, διακρίνεται και η ποιητική άνοδος του λυρικού μας ποιητή. Οι επιτυχίες του Αυγούστου δίνουν την ευκαιρία στον Οράτιο να αποδείξει τη δική του δύναμη και να συγγράψει κάτι μεγάλο και ξεχωριστό με το οποίο θα είναι μάλιστα ο πρώτος που θα ασχοληθεί: *dicam insigne, recens, adhuc / indictum ore alio* (Hor. C. 3.25.7-8).

Ο Βιργίλιος κατατάσσει ομοίως τον Αύγουστο ανάμεσα σε σπουδαίες προσωπικότητες: *tuque adeo, quem mox quae sint habitura deorum / concilia incertum est, urbesne invisere, Ceasar* (Verg. Georg. 1.24-25). Ο ίδιος όμως δεν λέει ξεκάθαρα ότι ο Αύγουστος πρόκειται να συγκαταλεχθεί στο συμβούλιο με τους υπόλοιπους θεούς, κάτι που ο Οράτιος το καθιστά σαφές.²³³ Αυτό το σημείο μας θυμίζει την πρώτη ραψωδία της *Οδύσσειας*. Στην περίπτωση εκείνη οι θεοί συνεδρίαζαν για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να δράσουν για να βοηθήσουν τον Οδυσσέα να επιστρέψει στην πατρίδα του, την Ιθάκη. Σε αυτή την περίπτωση ο Οράτιος πρέπει στο συμβούλιο να παροτρύνει τον Δία να ενστερνιστεί τις δικές του αντιλήψεις και να αντιληφθεί ότι, όπως ακριβώς ο Οδυσσέας, έτσι και αυτός ο άνθρωπος αξίζει να λάβει τη θεϊκή βοήθεια.²³⁴

Την προσπάθεια που κάνει ενισχύει ακόμη περισσότερο το ουσιαστικό *meditans* (5), καθώς χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο για να δείξει τις πράξεις στις οποίες προβαίνει κάποιος άνθρωπος για να επιτύχει κάτι και όχι τόσο τις θεωρητικές σκέψεις του. Είναι επομένως αποφασισμένος να προσπαθήσει στον υπέρτατο βαθμό, ούτως ώστε να

²³¹ Serignolli (2019) 289, 292.

²³² Lowrie (1997) 317-321.

²³³ Γρόλλιος (1998) 282.

²³⁴ Nisbet & Rudd (2004) 302.

καταταχθεί ο φίλος του εκεί που του αξίζει.²³⁵ Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι η προσπάθειά του αυτή δεν είναι απολύτως εκούσια ακόμη, εφόσον καθοδηγείται από τον θεό Διόνυσο. Αυτό παρότρυνε μερίδα επιστημόνων να μιλήσουν για ενδείξεις καταναγκασμού, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αποδοθούν στον Αύγουστο, αφού ο ίδιος απουσιάζει από τη συγκεκριμένη ωδή.²³⁶

Στην τελευταία στροφή ο Οράτιος κάνει αναφορά σε ένα ασυνήθιστο κίνδυνο, καθώς πρόκειται για ένα *dulce periculum* το γεγονός ότι πλησιάζει κάποιον θεό (18). Ένας κίνδυνος μας παραπέμπει όμως και σε μία πιο προσωπική σχέση ανάμεσά στον Οράτιο και τον αυτοκράτορα, καθώς υπάρχει η περίπτωση μέσω του επαίνου να αποκαλύψει κάποια λεπτομέρεια που τον αφορά, η οποία δε θα έπρεπε να γίνει γνωστή.²³⁷

Η κορύφωση της θεοποίησης του φαίνεται μέσα από τις ωδές 4.14 και 4.15, με τις οποίες και ολοκληρώνει το τελευταίο βιβλίο αυτής της συλλογής. Παρόλο που οι δύο αυτές ωδές αποτελούν την κορύφωση του επαίνου του, πρέπει να γίνει ξεκάθαρο ότι σε καμία περίπτωση δεν αγγίζει τα όρια της κολακείας, η οποία, όπως είδαμε και πιο πάνω, ήταν ο μεγαλύτερος εχθρός της *amicitia*.²³⁸

Στην ωδή 4.14 ο Οράτιος υμνεί ταυτόχρονα με τα κατορθώματα του Αυγούστου και αυτά των στρατηγών του, Δρούσου και Κλαυδίου. Η βοήθειά τους υπήρξε καθοριστικής σημασίας, αφού κατάφεραν να καταλάβουν αρκετές περιοχές με λιγιστές απώλειες. Αυτό φυσικά επιτεύχθηκε χάρη στη δύναμη του αρχηγού τους, που μπορεί τώρα πια να χαρακτηριστεί ως ο πιο «μεγάλος» από τους ηγεμόνες ολόκληρης της οικουμένης: *o qua sol habitabilis / inlustrat oras, maxime principum* (Hor. C. 4.14.5-6). Η εστίαση στο πρόσωπό του δεν εντοπίζεται από την αρχή, αλλά από την ένατη στροφή και εξής. Οι αρετές που τον διέκριναν από τους υπόλοιπους ήταν η δύναμή του στον στρατιωτικό τομέα: *copias* (33), η ευβουλία του: *consilium* (33) και η τύχη που υπήρξε βοηθός του στις πολεμικές του επιχειρήσεις. Έχει συσσωρευμένη τόσο μεγάλη δύναμη στα χέρια του ο άνθρωπος αυτός, που είναι ικανός να οδηγήσει τους εχθρούς στην κατάθεση των όπλων: *te caede gaudentes Sygambri / conpositis venerantur armis* (Hor. C. 4.14.51-52). Ο Finney²³⁹ υποστηρίζει ότι το *nam* (34) που χρησιμοποίησε ο ποιητής στην ένατη

²³⁵ Nisbet & Rudd (2004) 301.

²³⁶ Oliensis (1998) 129.

²³⁷ Serignolli (2019) 285, 292.

²³⁸ Finney (1985) 45.

²³⁹ Finney (1985) 45.

στροφή έχει τη δική του σημασία, εφόσον συναντάται συχνά σε ύμνους που αφορούν θεότητες.²⁴⁰

Είναι πράγματι αρκετά ενδιαφέρον το γεγονός ότι, ενώ η ωδή 4.15 αποτελεί το τέλος μίας ολόκληρης συλλογής, μπορεί ταυτόχρονα να θεωρηθεί το πρώτο ποίημα σε μία καινούργια συλλογή, κατά την οποία ο Αύγουστος θα είναι και επισήμως ο καινούργιος πάτρωνας του Ορατίου. Κάτι τέτοιο δικαιολογείται από ορισμένα στοιχεία τα οποία μπορούν να μας παραπέμψουν όχι τόσο σε έναν επίλογο, όσο σε ένα προοίμιο ενός έργου. Με αυτόν τον τρόπο γνωστοποιείται πλέον ότι η πορεία της ζωής του πρόκειται να αλλάξει ριζικά.²⁴¹ Την ανάδειξη του αυτοκράτορα ως του καινούργιου πάτρωνά του που αντιλαμβανόμαστε ήδη εδώ, την κατανοούμε κυρίως μέσα από τις *Επιστολές*.²⁴²

Στους πρώτους στίχους αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογηθεί όσον αφορά το ότι μέχρι αυτή τη στιγμή δε μπόρεσε να ψάλει άμεσα όλα όσα επιθυμούσε και άξιζαν για τον αγαπητό του φίλο. Επειδή όμως πρόκειται για το συγκεκριμένο πρόσωπο, οφείλει τώρα πια να αναφερθεί διεξοδικά σε όλα όσα προσέφερε στον κόσμο της Ρώμης. Παρά το γεγονός ότι οι πλείστοι θεώρησαν ότι πρόκειται για μία εξ ολοκλήρου εγκωμιαστική προς τον ίδιο αναφορά, έχει διατυπωθεί και μία διαφορετική άποψη. Για παράδειγμα ο Doblhofer, στηριζόμενος στον τελευταίο κυρίως στίχο της ωδής, υποστήριξε ότι στόχος του ποιητή είναι να επαινέσει παράλληλα και τον φίλο του Βιργίλιο, καθώς διαβάζοντας τον στίχο αυτό μπορούμε εύκολα να θυμηθούμε τον πρώτο στίχο της *Αινειάδος*: *arma virumque cano Troiae qui primus ab oris* (Verg. *Aen.* 1.1).²⁴³

Ο Βιργίλιος επίσης αναγνωρίζει σε κάποιο βαθμό τη συμβολή του Αυγούστου στην πρόοδο της Ρώμης, όμως επιλέγει να κρατήσει μία απόσταση σχετικά με τον εγκωμιασμό. Δεν αναφέρεται ξεκάθαρα στην εποχή του Αυγούστου, αλλά γενικότερα σε μία χρυσή εποχή.²⁴⁴ Αντιθέτως, ο Οράτιος ισχυρίζεται με σιγουριά ότι για όσο διάστημα ο Καίσαρας θα είναι στην εξουσία, τότε τα πράγματα θα βρίσκονται σε ισορροπία.

*Augustus Caesar, Divi genus, aurea condet
saecula qui rursus Latio regnata per arva*

²⁴⁰ Τα υμνολογικά στοιχεία αυτής της ωδής δεν χρησιμοποιούνται αποκλειστικά από Λατίνους, αλλά και από τους Έλληνες ποιητές· βλ. Γρόλλιο (2003) 167.

²⁴¹ Murray (1985) 41.

²⁴² Ledentu (2014) 406.

²⁴³ Την άποψη του Doblhofer αναφέρει ο Zarecki· βλ. Zarecki (2010) 256.

²⁴⁴ Breed (2004), 246-247.

*Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
proferet imperium*

(Verg. *Aen.* 6.792-795)

Tua, Ceasar, aetas

(Hor. *C.* 4.15)

*Custode rerum Caesare non furor
civilis aut vis exiget otium,
non ira, quae procudit ensis
et miseris inimicat urbis*

(Hor. *C.* 4.15.17-20)

Τώρα πια κυρίαρχο ρόλο δεν έχει ο Βάκχος, που προηγουμένως κατήυθνε τη σκέψη του Ορατίου. Ο Καίσαρας τώρα έχει τη δύναμη για τα πάντα και ο ίδιος ο θεός Διόνυσος το μόνο που έχει να κάνει είναι να γιορτάζει μαζί με τους υπόλοιπους την ειρήνη του Αυγούστου, *Pax Augusta*.²⁴⁵ Θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε μία ομοιότητα ανάμεσα σ' αυτή την ωδή και την ωδή 3.29, όσον αφορά την ανεξαρτησία του ποιητή. Σε εκείνη την περίπτωση είδαμε ότι μετατράπηκε ο ίδιος στον λογοτεχνικό προστάτη του Μαικήνα. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και εδώ. Ο Αύγουστος, παρόλο που υπήρξε ευεργετικός για ολόκληρη τη Ρώμη, δεν έχει, όπως φαίνεται, αυτή τη δύναμη που έχει τώρα στα χέρια του ο ποιητής μας, για τον λόγο ότι μόνο ο Οράτιος είναι αυτός που μπορεί να τον βοηθήσει να μεταδώσει τα κατορθώματά του στη δική του εποχή αλλά και στις επερχόμενες γενιές, ούτως ώστε το όνομά του να παραμείνει ανεξίτηλο κατά τη διάρκεια των αιώνων. Ο πνευματικός προστάτης του Μαικήνα επομένως τρέπεται αυτή τη στιγμή στον πνευματικό προστάτη του Αυγούστου.²⁴⁶

Όσον αφορά τώρα τον τρόπο με τον οποίο θα γίνει η εποχή αυτή γνωστή ανά τους αιώνες, αυτό δηλώνεται μέσω του ρήματος *canemus* (32). Δεν ολοκληρώνει το ποίημά του εστιάζοντας στον ίδιο, αλλά στον φίλο του, καθώς είναι διατεθειμένος να ψάλλει, όπως έπραξαν και οι πρόγονοί του, τα κατορθώματα όλων αυτών που μόχθησαν για τη Ρώμη.²⁴⁷ Ακόμη και σε αυτή τη στιγμή καλεί κατά κάποιο τρόπο τον Βιργίλιο να υμνήσει μαζί του τον αυτοκράτορα, πιθανόν για να τον βοηθήσει λόγω της εμπειρίας που έχει

²⁴⁵ Serignolli (2019) 299.

²⁴⁶ Breed (2004) 248.

²⁴⁷ Breed (2004) 249.

στον τομέα αυτό.²⁴⁸ Θα υμνήσουν μαζί την Τροία, τον Αγχίση αλλά και τον Αινεία, για χάρη του οποίου ο Βιργίλιος συνέθεσε ένα ολόκληρο έπος.²⁴⁹ Πιθανόν, μέσα από τη χρήση του μέλλοντα να αφήνει να εννοηθεί ότι στο πέρασμα των χρόνων ο εαυτός του σιγά σιγά θα επισκιάζεται από τη μορφή του αυτοκράτορα, κάτι που αποδεικνύει ότι μπορεί να επαινούσε και τον εαυτό του, ωστόσο ποτέ δεν οδηγήθηκε στα όρια της αλαζονείας.²⁵⁰

Virtute functos more partum duces

Lydis remixto carmine tibiis

Troiamque et Anchisen et almae

progeniem Veneris canemu

(Hor. C. 4.15.29-32)

²⁴⁸ Zarecki (2010) 245, 247.

²⁴⁹ Hills (2005) 108. Η σύνδεση του Αυγούστου με τον Αινεία εντοπίζεται και στο έργο του *Carmen Saeculare: Clarus Anchisae Venerisque sanguis* (50).

²⁵⁰ Oliensis (1998) 152-153. Την ίδια τακτική εφαρμόζει και στο τέλος των *Επωδών* του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Συμπεράσματα

Επιδιώξαμε μέσα από αυτή την εργασία να γνωρίσουμε ιδανικά όχι σε τόσο μεγάλο βαθμό τον Οράτιο ως λυρικό ποιητή, όσο τον Οράτιο στην καθημερινότητά του και θεωρώ πως έστω σε ένα μικρό βαθμό μπορούμε να οδηγηθούμε σε ορισμένα συμπεράσματα. Η κατάσταση που επικρατούσε μέχρι την περίοδο της συγγραφής των *Ωδών*, χωρίς αμφιβολία, τον είχε στιγματίσει και θεωρούσε πως όλα τα προηγούμενα επιτεύγματα της Ρώμης είχαν χαθεί εξαιτίας των εμφυλίων πολέμων από τους οποίους ταλανιζόταν. Την εσωτερική αναταραχή που βίωνε ο ίδιος προσπαθούσε, όπως φαίνεται, να τη μετριάσει, αρκεί να είχε γύρω του σωστούς φίλους, οι οποίοι δεν έπρεπε απαραίτητα να ενστερνίζονται τις δικές του πολιτικές απόψεις, αλλά να αντιλαμβάνονται ποιος άνθρωπος είναι ικανός να τους απαλλάξει από αυτή την οδύνη και αντιστοίχως ποιοι πιθανόν να ευθύνονταν για την επικρατούσα κατάσταση, ούτως ώστε να τιμωρηθούν.

Οι φίλοι του ήταν και αυτοί που τον βοήθησαν να κατανοήσει διαφορετικούς λόγους για τους οποίους είχαν επιλέξει να πολεμήσουν σε ένα συγκεκριμένο στρατόπεδο, ανεξάρτητα εάν στο τέλος το είχαν μετανιώσει ή όχι. Εάν δεν αφιέρωνε καμία από τις *Ωδές* του σε αυτά τα πρόσωπα, ίσως οι αναγνώστες να μην ήταν σε θέση να καταλάβουν τη μεγάλη εκτίμησή του προς τον αυτοκράτορα. Ο καθένας από αυτούς συνέβαλε με τον δικό του τρόπο σε αυτή του την αντιμετώπιση. Όσοι υποστήριζαν εξ αρχής τον Οκταβιανό, τον βοήθησαν να επιτύχει ευκολότερα τον στόχο του, ενώ όσοι στάθηκαν απέναντί του συνέβαλαν επίσης στην ενίσχυση του επαίνου, αφού αποτέλεσαν για τον ίδιο μία ακόμη δυσκολία την οποία κατάφερε να υπερνικήσει.

Στηριζόμενοι ακριβώς στα πιο πάνω στοιχεία, πρέπει τώρα να αναρωτηθούμε πώς θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε όσον αφορά το θέμα της *amicitia*. Επρόκειτο για ένα ανειλικρινή άνθρωπο που έθετε πάνω απ' όλα το δικό του προσωπικό συμφέρον; Φαίνεται πως όχι. Εν αντιθέσει, μπορούμε να υποστηρίξουμε πλέον με σιγουριά ότι γαλουχήθηκε με αρχές και αξίες από τον απελεύθερο πατέρα του, οι οποίες τον βοήθησαν να παραμείνει αγέρωχος και δυνατός ακόμα και στις πιο δύσκολες στιγμές της ζωής του. Μέσω των *Ωδών* μας δόθηκε η ευκαιρία να γνωρίσουμε τον συμπονετικό Οράτιο, τον Οράτιο ο οποίος θα βρεθεί κοντά στον φίλο του όταν υπάρχει ανάγκη, τον σοφό Οράτιο, που προκειμένου να δημιουργήσει τη δική του στάση ζωής θα υιοθετήσει στοιχεία από διαφορετικά πεδία. Γνωρίσαμε επίσης τον άνθρωπο που δε δίστασε να βοηθήσει τον

καθένα κινδυνεύοντας να έρθει σε αντιπαράθεση με τον πάτρωνα του, αλλά ακόμα και με τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Έχει αποδείξει με τον πιο ισχυρό τρόπο ότι πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο ηθικά άνθρωπο, απαλλαγμένο από αισθήματα μίσους ή και αντιπάθειας απέναντι σε καθετί ανοίκειο. Με βεβαιότητα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για έναν *amicus usque ad aras* και ότι χωρίς αμφιβολία οι συμβουλές του θα αποδεικνύονται *ἐς ἀεί* ευεργετικές για τον κάθε έναν από εμάς.

ΕΜΜΑΝΗΛ ΙΩΑΝΝΟΥ

Αρχαίες πηγές

Bailey, D. R. S. (2000), *Valerius Maximus: Memorable Doings and Sayings: Books I-V*, Vol. I, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Basore, J. W. (1935), *Seneca: Moral Essays*, Vol. III, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Campbell, D. A. (1982), *Greek Lyric*, Vol. I: *Sapho and Alcaeus*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Clayman, D. L. (2022), *Callimachus: Hecale, Hymns, Epigrams*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Coolay, A. E. (2009), *Res Gestae divi Augusti: Text, Translation and Commentary*, Cambridge: Cambridge University Press.

Cornish, F. W. – Postgate, J. P. – Mackail, J. W. (1962), *Catullus, Tibullus, Pervigilium Veneris*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Fairclough, H. R. (1926), *Horace: Satires, Epistles, Ars Poetica*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Fairclough, H. R. (1999), *Virgil: Eclogues, Georgics, Aeneid: Books I-VI*, Vol. I, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Goold, G. P. (1990), *Propertius: Elegies*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Gummere, R. M. (1917), *Seneca: Epistles 1-65*, Vol. I, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Hicks, R. D. (1972), *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers*, Vol. I, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Hubbell, H. M. (1949), *Cicero: De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica*, Cambridge, Massachusetts/ London: Harvard University Press.

Kovacs, D. (1994), *Euripides: Cyclops, Alcestis, Medea*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Miller, W. (1913), *Cicero: De Officiis*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Moore, H. C. - Jackson, J. (1931), *Tacitus: Histories: Books IV-V, The Annals: Books I-III*, Vol. III, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Murray, A. T. (1995), *Homer: Odyssey: Books 1-12*, Vol. I, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Murray, A. T. (1999), *Homer: Iliad: Books 1-12*, Vol. I, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Παπαγγελής, Δ. Θ. (2019), *Βιργιλίου Αινειάδα: προλεγόμενα, μετάφραση, σχόλια*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Perrin, B. (1919), *Plutarch: Lives: Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Rackham, H. (1926), *Aristotle: Nicomachean Ethics*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Rolfe, J. C. (1998), *Suetonius*, Vol. I, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Rudd, N. (2004), *Horace: Odes and Epodes*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Showerman, G. (1977), *Ovid: Heroides, Amores*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. (2013), *Επίκουρος: Επιστολή προς Μενοικέα, Κύρια Δόξα, Επικούρου Προσφώνησις*, Αθήνα: Στιγμή.

Van Den Hout, M. P. J. (1988), *M. Cornelii Frontonis Epistulae: Schedis Tam Editis Quam Inteditis Edmundi Hauleri Usus Iterum Editit*, Leipzig: Teubner.

Way, A. G. (1955), *Cesar: Alexandrian War, African War, Spanish War*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

Wheeler, A. L. (1988), *Ovid: Tristia, Ex Ponto*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press.

ΕΜΜΗΤΗ ΙΩΑΝΝΟΥ

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Barchiesi, A. (2006), «Carmina: *Odes* and *Carmen Saeculare*», στο: S. Harrison (επιμ.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge: Cambridge University Press, 144-161.
- Bowditch, P. L. (2001), *Horace and the Gift Economy of Patronage*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Breed, B. W. (2004), «*Tua, Ceasar, Aetas*: Horace, *Ode* 4.15 and the Augustan Age», *The American Journal of Philology* 125: 245-253.
- Carnes, T. (2021), «Keeping the Friend in Epicurean Friendship», *Apeiron* 54: 385-410.
- Clark, R. J. (2004), «Horace on Vergil's Sea-Crossing in *Ode* 1.3», *Vergilius* 50: 4-34.
- Clarke, M. L. (1978), «Poets and Patrons at Rome», *Greece & Rome* 25: 46-54.
- Courbaud, E. (1914), *Horace: Sa vie et sa pensée à l'époque des épîtres; étude sur le premier livre*, Paris: Hachette.
- Dewitt, N. W. (1939), «Epicurean Doctrine in Horace», *Classical Philology* 34: 127-134.
- Engstrom, B. (2016), *Ambiguities in amicitia: The Issues in Assessing the Relationship between Horace and Maecenas*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν.
- Finney, W. J. (1959), «Language and Hymnal Form in Horace», *Vergilius* 4: 45-50.
- Fowler, D. P. (1995), «Horace and the Aesthetics of Politics», στο S. Harrison (επιμ.), *Homage to Horace: A Bimillenary Celebration*, Oxford: Clarendon Press, 248-266.
- Frank, T. (1925), «On Augustus' References to Horace», *Classical Philology* 20: 26-30.
- Γρόλλιος, Κ. (1992), *Οράτιος, οι Ωδές, Βιβλίο 2, ερμηνευτική έκδοση: κείμενο, μετάφραση, σχόλια, ερμηνεία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Γρόλλιος, Κ. (1996³), *Οράτιος, οι Ωδές, Βιβλίο 1, ερμηνευτική έκδοση: κείμενο, μετάφραση, σχόλια, ερμηνεία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Γρόλλιος, Κ. (1998), *Οράτιος, οι Ωδές, Βιβλίο 3, ερμηνευτική έκδοση: κείμενο, μετάφραση, σχόλια, ερμηνεία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Γρόλλιος, Κ. (2003), *Οράτιος, οι Ωδές, Βιβλίο 4, ερμηνευτική έκδοση: κείμενο, μετάφραση, σχόλια, ερμηνεία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Harrison, S. (1989), «Maecenas, Minister of Culture», *Omnibus 17*: 1-5.

Harrison, S. (2014), *Horace*, Cambridge: Cambridge University Press (New Surveys in the Classics 42).

Harrison, S. (2017), *Horace, Odes, Book II*, Cambridge: Cambridge University Press.

Heil, A. (2005), «Gespräche über Freundschaft. Das Modell der *amicitia* bei Cicero und Horaz», στο: Andreas Haltenhoff, Andreas Heil, Fritz-Heiner Mutschler (επιμ.), *Römische Werte als Gegenstand der Altertumswissenschaft*, München/Leipzig: De Gruyter, 107-123.

Hills, P. (2005), *Horace*, Bristol: Bristol Classical Press.

Hunter, R. L. (1985), «Horace on Friendship and Free Speech», *Hermes 113*: 480-490.

Ingleheart, J. (2005), «Writing to the Emperor: Horace's Presence in Ovid's *Tristia 2*», στο: L. B. T. Houghton, M. Wyke (επιμ.), *Perceptions of Horace*, Cambridge: Cambridge University Press.

Johnson, T. (2004), *Symposion of Praise: Horace Returns to Lyric in Odes IV*, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Καλλέργη, Α. (2018), *Οι Επιστολές του Ορατίου ως δοκίμια ποιητικής, λογοτεχνικής κριτικής και ηθικής φιλοσοφίας*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κεκροπούλου, Μ. (1997), *Κικέρων, Περί Φιλίας: εισαγωγή και μετάφραση από τα λατινικά*, Αθήνα: Ενάλιος.

Kemp, J. (2010), «Flattery and Frankness in Horace and Philodemus», *Greece and Rome 57*: 65-76.

- Konstan, D. (1995), «Patrons and Friends», *Classical Philology* 90: 328-342.
- Ledentu, M. (2014), «Horace et la vertu du silence, des *Satires* aux *Odes* romaines: questionnements éthiques et esthétiques sur les enjeux de la *libertas* et de l'*amicitia* dans l'entourage d'Octavien/Auguste», *Latomus* 73: 399-414.
- Lesses, G. (1993), «Austere Friends: The Stoics and Friendship», *Apeiron* 26: 57-75.
- Lowrie, M. (1997), *Horace: Narrative Odes*, Oxford: Oxford University Press.
- Lowrie, M. (2007), «Horace and Augustus», στο: S. Harrison (επιμ.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge: Cambridge University Press, 77-89.
- Maguinness, W. S. (1938), «Friends and the Philosophy of Friendship in Horace», *Hermathena* 26: 29-48.
- Margheim, S. (2012a), «Banking on Friendship: Horace's Defense of Epicurean Friendship in *Odes* 1.24», *Scientia Crescat* 9: 1-27.
- Margheim, S. (2012b), *Banking on Friendship: Mercantile Language and Epicureanism in Horace's Odes Concerning Vergil*, Διπλωματική εργασία, Baylor University.
- McKinley, A. P. (1946), «The Wine Element in Horace», *The Classical Journal* 42: 161-167.
- Miller, P. A. (2019), *Horace*, London / New York: I. B. Tauris.
- Moles, J. L. (1987), «Politics, Philosophy and Friendship in Horace *Odes* 2.7», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 25: 59-72.
- Moles, J.L. (2002), «Reconstructing Plancus (Horace, *C.* 1.7)», *The Journal of Roman Studies* 92: 86-109.
- Μπαλτάς, Α. Αθ. (1987), *Ορατίου Ωδές, Βιβλία I και II*, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- Μπαλτάς, Α. Αθ. (1990), *Ορατίου Ωδές, Βιβλία III και IV*, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- Murray, O. (1985), «Symposium and Genre in the Poetry of Horace», *The Journal of Roman Studies* 75: 39-50.

- Νικήτας, Δ. Ζ. & Τρομάρας, Λ. Μ. (2019), *Σύγχρονο Λατινοελληνικό Λεξικό: από τις απαρχές της λατινικής γραμματείας μέχρι τον 9^ο μ.Χ. αιώνα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Nisbet, R. G. M. & Hubbard, M. (1970), *A Commentary in Horace, Odes, Book I*, Oxford: Clarendon Press.
- Nisbet, R. G. M. & Hubbard, M. (1978), *A Commentary in Horace, Odes, Book II*, Oxford: Clarendon Press.
- Nisbet, R. G. M. & Rudd, N. (2004), *A Commentary in Horace, Odes, Book III*, Oxford: Oxford University Press.
- Oestreicher, E. C. (2014), *Blame as Consolation: Rehabilitating the Iambic in Horace's Post-Actian Symposia*, Πανεπιστήμιο της Ουάσινγκτον.
- Oliensis, E. (1997), «The Erotics of *Amicitia*: Readings in Tibullus, Propertius and Horace», στο: Judith P. Hallett & Marilyn B. Skinner (επιμ.), *Roman Sexualities*, Princeton: Princeton University Press, 151-171.
- Oliensis, E. (1998), *Horace and the Rhetoric of Authority*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Porter, D. H. (1972), «Horace, *Carmina* IV, 4.12», *Latomus* 31: 71-87.
- Putnam, M.C. (1992), «The Languages of Horace *Odes* 1.24», *The Classical Journal* 88: 123-135.
- Raccanelli, R., Beltrami, L. (2018), «Friendship and the Gift», στο: M. Bettini & W. M. Short (επιμ.), *The World through Roman Eyes: Anthropological Approaches to Ancient Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 191-215.
- Reckford, K. (1959), «Horace and Maecenas», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 90: 195-208.
- Reckford, K. (1969), *Horace*, New York: Twayne Publishers.
- Rist, J.M. (1980), «Epicurus on Friendship», *Classical Philology* 75: 121-129.

Sage, P. W. (1994), «Vatic Admonition in Horace *Odes* 4.9», *The American Journal of Philology* 115: 565-586.

Santirocco, M. (1984), «The Maecenas *Odes*», *Transactions of the American Philological Association* 114: 241-253.

Serignolli, L. (2019), «Bacchus, Augustus and the Poet in Horace *Odes* 3.25», στο: P. Martins, A. Hasegawa, J. A. O. Neto (επιμ.), *Augustan Poetry. New Trends and Evaluations*, São Paulo: Humanitas and SBEC, 275-306.

Setaioli, A. (2006), «Le Virgile d'Horace», *Prometheus* 32: 161-184.

Shovaneck, J. G. (1968), *Horace as a Friend of Augustus*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο της Ουτάβας.

Sloan, M. C. (2019), «Lyrical Illusions: The Two Faces Message of *Odes* 1.2», *Classical Philology*, 114: 446-464.

Smith, A. (1997), *Poetic Allusion and Poetic Embrace in Ovid and Virgil*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Starr C. G. (1969), «Horace and Augustus», *The American Journal of Philology* 90: 58-64.

Syme, R. (1939), *The Roman Revolution*, Oxford: Clarendon University Press.

Tarrant, R. (2020), «Friendship and Advice», στο: R. Tarrant (επιμ.), *Horace's Odes*, Oxford: Oxford University Press.

Yona, S. (2018), *Epicurean Ethics in Horace: The Psychology of Satire*, Oxford: Oxford University Press.

Verboven, K. (2011), «Friendship Among the Romans», στο: M. Peachin (επιμ.), *Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford: Oxford University Press, 404-421.

West, D. (1998), *Horace Odes II: Vatis Amici, Text, Translation and Commentary*, Oxford: Oxford University Press.

West, D. (2002), *Horace, Odes III: Dulce Periculum, Text, Translation and Commentary*, Oxford: Oxford University Press.

White, P. (1978), «*Amicitia* and the Profession of Poetry in Early Imperial Rome», *The Journal of Roman Studies* 68: 74-92.

White, P. (2007) «Friendship, Patronage and Horatian Socio-poetics», στο: S. Harrison (επιμ.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge: Cambridge University Press, 195-206.

Williams, C. A. (2012), *Reading Roman Friendship*, Cambridge: Cambridge University Press.

Woodman, A. J. (2022), *Horace, Odes, Book III*, Cambridge: Cambridge University Press.

Zarecki, J. P. (2010), «A Duet of Praise: Horace, Vergil and the Subject of *canemus* in *Carm.* 4.15.32», *The Classical Journal* 105: 245-262.